

SATRICVM

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Jaargang 30, nummer 1
April 2024

INHOUDSOPGAVE

SATRICUM DOOR DE OGEN VAN LIVIUS <i>IMME LASEUR</i>	3
SATRICUM VAN GRAND TOUR TOT INTERNATIONALE SAMENWERKING <i>RIEMER KNOOP</i>	7
SATRICUM EN DE IDENTITEIT VAN LATINA <i>NICOLETTA ZULIANI</i>	14
COLUMN: OMSTANDERS <i>DÉ STEURES</i>	25
SATRICUM DOOR DE OGEN VAN DE JONGSTE DEELNEMER UIT LE FERRIERE <i>GIAN MATTEO PREGNOLATO</i>	26
DE ROMEINSE VILLA VAN SATRICUM <i>MARIJKE GNADE</i>	32
VOGELAVONTUREN TUSSEN DE WIJNRANKEN VAN CASALE DEL GIGLIO <i>WILLY VALK</i>	46
IN MEMORIAM: MARJA LUTEIJN	48

REDACTIONEEL

Het thema van de Satricumdag dit jaar was ‘Satricum door de ogen van anderen’. Onze opgravingsexpeditie landt jaarlijks in het dorpje Le Ferriere, over nog maar drie jaar al een halve eeuw op rij. We vroegen ons af wat buitenstaanders zien, in ons en van ons werk. En wat ze daarvan vinden. Nou is het begrip ‘buitenstaander’ relatief. We zijn weliswaar te gast in de dorpsgemeenschap, maar die deed en doet op verschillende manieren mee. Er wordt met en voor ons gekookt, getimmerd, verbouwd, verkocht en getapt dat het een lust had en heeft, en niet te vergeten gehakt, geveegd en gegraven (het zwaardere werk, dan). En daarnaast veel met ons gefeest, gevierd en gedanst.

Daar wilden we meer van weten, en daarom vroegen we een Italiaanse buurjongen die al vanaf zijn 14de met ons meewerkt, Gian Matteo Pregnolato, om zijn ervaringen met ons te delen. Maar niet minder interessant was het om rond het gemeentebestuur van Latina, de provinciehoofdstad waar Satricum onder valt, iemand te vinden die kon reflecteren op de betekenis van de site Satricum voor de wat ruimere omgeving. Dat werd Nicoletta Zuliani, afgevaardigde van de burgemeester, die ons verrassend én onderhoudend liet nadenken over overeenkomsten tussen Satricum toen en Latina nu. Tevens bood ze een onverwacht inkijkje in de historische achtergrond van de regio (‘iedereen is er nieuw’) en de politieke mores van het gebied (‘je bent pas interessant in verkiezingstijd’).

Maar er wordt niet alleen nu naar Satricum gekeken. Ook in de Oudheid, vanuit het oude Rome dan, was er van alles op dat verre heuveltje aan de rand van de Latijnse vlakke aan de hand. Satricum is eeuwenlang een slagveld geweest, tussen Romeinen en hun burenen, en een speelbal van uiteenlopende grotere belangen. De belangrijkste bron is het geschiedwerk van Livius, toevallig het promotieonderwerp van welbespraakte UvA-Latiniste Imme Laseur.

Ikzelf ging en public na hoe we eigenlijk in Satricum terecht zijn gekomen. Enerzijds trekken Noordwest-Europese oudheidsliefhebbers al eeuwenlang naar de resten van de antieke beschaving in Italië. Dus zo gek was onze bemoeienis met zo’n antieke site niet. Anderzijds werden we gericht uitgenodigd, in de jaren zeventig, door de Italiaanse autoriteiten. Een opwindend verhaal. De vraag die al gauw relevant werd, voor het eerst helder gesteld door Prins Claus, was hoe wij ons als Nederlanders eigenlijk tot onze omgeving verhielden. Neokoloniaal of collegiaal en participatief? Het bleek dat laatste. Heel fijn is dat ook onze vaste columnist Dé Steures zijn beschouwing in het teken van de blik van buiten wist te plaatsen.

Marijke Gnade tenslotte nam ons als immer mee in een wervelend verslag van het afgelopen veldjaar. Dat betrof de verdere blootlegging van de steeds groter wordende Romeinse Villa in het Satricaanse stadsgebied, waar al onze aandacht de laatste jaren naar toe is gevloeid. En terecht, want wie denkt met één Romeinse villa wel alle villa’s gezien te hebben, vergist zich deerlijk.

Kers op de taart is de bijdrage van vrijwilligster Willy Valk, partner van onze vaste fotograaf René Gerritsen. Die bood aan om in het voorjaar, min of meer in haar uppie, resterend botmateriaal uit de middeleeuwse graven schoon te maken. Vogelaar als ze is wandelde ze ook met scherpe blik en gehoor door de omgeving, en ontdekte tussen de regenbui door een weelde aan inheemse vogels. Ook dit levert een blik van buiten: van nachtegaal en kanarie tot strapuit en wiedewaal, en als bonus nog een heuse bever – een gezond ecosysteem dus!

Riemer Knoop, secretaris.

Ontwerp omslag: Loes Opgenhaffen en Marijke Gnade.

Tenzij anders vermeld, berusten fotorechten bij het Satricum-project (foto’s René Gerritsen en Marijke Gnade).

SATRICUM DOOR DE OGEN VAN LIVIUS

Imme Laseur

Wie meer wil weten over Satricum, kan naast archeologische ook een aantal antieke literaire bronnen raadplegen. Voor verhalen over de vroege geschiedenis van Italië komt men al snel uit bij het kolossale geschiedwerk van Titus Livius (ca. 59 v.Chr. - 17 na Chr., afb. 1). Hij beschreef de historie van Rome *Ab Urbe Condita*, 'vanaf de stichting van de stad' in 753 v.Chr. tot aan zijn eigen tijd (9 v.Chr.). Dit deed hij in honderdtweeënveertig boeken waarvan er vandaag de dag vijfendertig over zijn. Satricum komt in Livius' geschiedwerk een aantal keer voor, namelijk in boek twee, zes, zeven en achtentwintig.

Met zijn geschiedwerk verschaft Livius zijn lezerspubliek morele lessen, sommige om na te volgen, andere om te schuwen. Dat men van de geschiedenis kon leren, was in de oudheid immers algemeen aanvaard. Uniek aan Livius is dat hij geen politicus was, die het schrijven er als vrijetijdsbesteding naast deed, maar echt historicus van 'beroep'. Hoewel hij dikwijls naar zijn bronnen verwijst, zijn het toch niet altijd de harde feiten die in Livius' werk centraal staan, maar eerder de dramatische episodes en personages. Dit artikel neemt u mee langs de interessante verhalen en personages rondom Satricum, door de ogen van Livius en daarmee vanuit een Romeins perspectief.

Coriolanus en de Volsken

De eerste keer dat Livius Satricum noemt is in boek twee, dat zich afspeelt in de vijfde eeuw v.Chr. Tijdens een hongersnood in Rome ontstaat er een conflict tussen patriciërs en plebejers over hoe een graanvoorraad, die uit Sicilië wordt opgestuurd en de bevolking van verhongering kan redden, verdeeld moet worden. Gnaeus Marcius Coriolanus betoogt dat dit de kans is voor de patriciërs om de plebejers weer te onderdrukken, wat de plebejers vervolgens zo boos maakt dat zij de wapens willen oppakken tegen het gezag

in Rome. De Senaat sust de situatie door Coriolanus naar de Volsken te verbannen. Daar wordt hij vriendelijk ontvangen door Attius Tullius, de leider van de Volsken. Samen smeden zij plannen om oorlog tegen Rome te voeren; Coriolanus om wraak te nemen, Attius Tullius omdat het zijn langgekoesterde wens is. Onder leiding van Coriolanus onderwerpen de Volsken een aanzienlijk aantal Latijnse steden (waaronder Satricum in 488 v.Chr.); allemaal plaatsen die de Romeinen recentelijk hadden verkregen door hun bondgenootschap met de Latijnen. Vervolgens trekken de Volsken op naar Rome. De passage die volgt is beroemd: alleen Coriolanus' moeder, vergezeld door een grote groep huilende vrouwen, kan hem ervan weerhouden zijn vaderstad binnen te vallen. Zo zijn het uiteindelijk de vrouwen die Rome redden. De spanning tussen de Volsken en de Romeinen zou echter nog lang voortduren en Satricum – een stad van belang voor beide partijen – zal nog vaak het strijdtoneel zijn in *Ab Urbe Condita*.

Afb. 1. Titus Livius, standbeeld voor het parlamentsgebouw in Wenen (foto Wikipedia)

Afb.2. Marcus Furius Camillus, gepubliceerd door Guillaume Rouille (1553) (foto Wikipedia)

Marcus Furius Camillus

We maken een sprong vooruit naar boek zes, het jaar 389 v.Chr. De Romeinen krabbelen op na de grote Gallische invasie van Rome, zoals beschreven door Livius in het vijfde boek van zijn geschiedwerk. Het trauma is nog vers: de hele stad – op het Capitool na – was ingenomen, geplunderd en platgebrand door de vijand. Uiteindelijk heeft men de Galliërs omgekocht om de stad weer te verlaten. Vlak daarna verzamelt Marcus Furius Camillus (afb. 2) een leger van naar naburige steden gevluchte Romeinen en verplettert de terugtrekkende Galliërs. Na deze overwinning zorgt hij ervoor dat de Romeinen hun eigen stad herbouwen, in plaats van te verhuizen naar Veii, de welvarende Etruskische stad die zij enkele jaren daarvoor hebben ingenomen. Camillus is in de jaren na de Gallische inval een echte sleutelfiguur en wordt ook wel de ‘Tweede Stichter van Rome’ (na Romulus) genoemd.

Afb. 3. Oud-Italische stammen en steden (beeld bewerkt van Wikipedia)

Terwijl de Romeinen nog bezig zijn met de wederopbouw van Rome en het herdenken van de verliezen, dienen de volgende oorlogen zich alweer aan. Van maar liefst drie kanten komt er druk: de Volsken bewapenen zich, de Etrusken hebben zich verenigd om oorlog te voeren tegen Rome, en de Latijnen en Hernici (tot dan toe bondgenoten van Rome) komen in opstand. De Senaat stelt Marcus Furius Camillus aan als leider en dit vertrouwen blijkt terecht: Camillus boekt drie overwinningen en keert met een grote oorlogsbuit terug naar Rome. Nu de rust is teruggekeerd, kunnen de Romeinen de wederopbouw van hun stad voortzetten.

Satricum als uitvalsbasis

Deze periode van rust is echter van korte duur want – in Livius’ woorden – ‘de stad was omringd door jaloezie en haat van haar buren’ (*circumsederi urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum*, 6.6.11) (afb. 3). Bodes uit de Pontijnse vlakte in Latium melden dat Antium (de hoofdstad van de Volsken) zich klaarmaakt voor oorlog tegen Rome. De bewoners van Antium, de Antiates, kiezen Satricum als hun uitvalsbasis en stellen zich buiten de stad op. Grote aantallen Latijnen en Hernici hebben zich bij hen aangesloten. Aanvankelijk zien de Romeinen het helemaal niet zitten om tegen dit gigantische leger te vechten, maar Camillus houdt een bemoedigende speech waarin hij zegt dat ze deze vijand al eerder hebben verslagen en dat ze wederom op een overwinning mogen rekenen. De Volsken schrikken in de strijd van de aanblik van de geduchte Camillus en de Latijnen en Hernici laten de Volsken in de steek. Daarom trekken de Volsken zich terug in Satricum. Camillus kiest niet voor een beleg, maar neemt de stad in één keer in met behulp van klimladders, en de Volsken geven zich over (afb. 4).

Satricum is nu een Romeinse stad en de Senaat besluit dat tweeduizend Romeinse burgers daar ieder twee-en-een-halve *ingera* (iets meer dan een halve hectare) aan land krijgen. Het is echter nog steeds onrustig in de regio. De Romeinen krijgen het aan de stok met Praeneste

(het tegenwoordige Palestrina), een stad die de krachten bundelt met de Volsken. Gezamenlijk vallen zij Satricum aan, door Livius hier nadrukkelijk een ‘kolonie van het Romeinse volk’ genoemd (*coloniam populi Romani*, 6.22.4). Marcus Furius Camillus is wederom één van de aanvoerders van het Romeinse leger. Hij is inmiddels behoorlijk op leeftijd, maar onverminderd enthousiast om oorlog te voeren tegen een vijand van Rome. De Romeinen boeken echter geen definitieve overwinning en de spanning met Praeneste houdt aan.

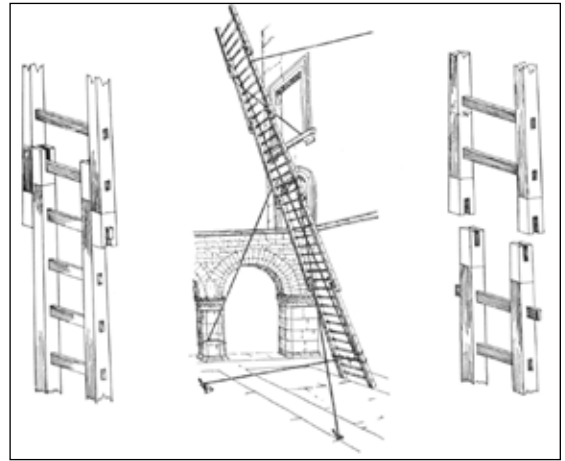
Als de Romeinen Praeneste tenslotte verslaan, vormen de Volsken (specifiek de Antiates) een bondgenootschap met de Latijnen. Wederom slaan zij hun kamp op in de buurt van Satricum. Het Romeinse leger valt meteen aan en behaalt een overwinning, maar de eindzege is nog niet zeker. Door hevig noodweer wordt de strijd onderbroken, de gevechten gaan volgende dag door. De Romeinen slagen erin de Volsken en Latijnen terug te dringen naar Satricum, dat zo’n twee mijl buiten het legerkamp ligt. De vijanden vluchten daarop naar de Volskische hoofdstad Antium, maar krijgen daar onderling gedoe: de Antiates willen de oorlog niet voortzetten, wat de Latijnen frustreert omdat zij alleen niet tegen de Romeinen op kunnen. In een vlaag van woede branden de Latijnen Satricum plat (*ira et rabies Latinorum ... Satricum urbem igni concremarent*, 6.33.4), waarbij ze alles verwoesten behalve de tempel van Mater Matuta:

nec aliud tectum eius superfuit Urbis, cum faces partier sacris profanisque inicerent, quam Matris Matutae templum; inde eos nec sua religio nec verecundia deum arcuisse dicitur sed vox horrenda edita templo cum tristibus minis ni nefandos ignes procul delubris amovissent.

6.33.4-5

Er wordt gezegd dat ze hier niet werden tegengehouden door hun eigen geloof of eerbied voor de goden, maar door een angstaanjagende stem die uit de tempel kwam, met dreigende waarschuwingen dat rampspoed zou volgen als ze hun goddeloze vuren niet ver verwijderden van het heiligdom.

Deze tempel was gewijd aan Mater Matuta, een oeroude Italische godin (afb. 5), de beschermster van bevallingen en kinderopvang, die bijzonder belangrijk was in Satricum. Haar tempel was één van de grootste cultuscentra van Latium.

Afb. 4. Romeinse ladders uit publicatie John Kenlon (1913) (beeld van Wikipedia)

History repeats...

Volgens Livius zou het bijna dertig jaar duren (tot 348 v.Chr.) voordat Satricum weer herbouwd en bewoond werd. Iets over de helft van boek zeven vermeldt hij dat de Volsken Satricum opnieuw koloniseren. Voor de Romeinen is dit een periode van relatieve rust. Het gaat goed met de stad, nadat de conflicten tussen patriciërs en plebejers binnen de stad en verschillende oorlogen buiten de stad tot een einde zijn gekomen. Maar dan gaat het toch weer rommelen: eerst woedt de pest in Rome,

Afb. 5. Mater Matuta met wikkkelkindjes (foto Wikipedia)

daarna sluiten de Volsken vanuit Satricum bondgenootschappen om oorlog te voeren tegen Rome. De Senaat in Rome besluit dat consuls Marcus Valerius ‘Corvus’ en Gaius Poetelius tegen Satricum moeten optrekken.

De Volsken zijn goed voorbereid en de aanval van de Romeinen komt niet onverwachts. Beide partijen geven alles in de strijd, aangedreven door ‘diepgewortelde haat’ (*diutino odio*, 7.27.6-7). De Volsken delven tenslotte het onderspit en trekken zich terug binnen de muren van Satricum. Livius deelt nog een kleine sneer uit: de Volsken zijn volgens hem heel dapper in het beginnen van een oorlog, maar minder in het voltooiën ervan (*Volsci, ferocior ad rebellandum quam ad bellendum gens*, 7.27.7). Dan herhaalt de geschiedenis zich op twee manieren. Allereerst nemen de Romeinen de stad in met klimladders en geven de Volsken zich over. Vervolgens branden de Romeinen de hele stad plat, wederom met uitzondering van de Mater Matuta-tempel.

De tempel keert nog één keer terug in Livius’ geschiedwerk, namelijk in boek achtentwintig, als er tijdens de Punische Oorlogen allerlei belangrijke voortekenen plaatsvinden in Latium. In Satricum wordt de tempel van Mater Matuta door de bliksem getroffen. De Romeinse consuls brengen offers en houden smeekbedes om de goden gunstig te stemmen.

Aldus geeft Livius’ geschiedwerk een bijzondere, Romeinse kijk op de geschiedenis van Satricum. We ontmoeten Coriolanus en Marcus Furius Camillus, wiens militaire successen op verschillende fronten van grote invloed waren in de regio, en zien hoe Satricum herhaaldelijk verwoesting en wederopbouw onderging in de periode van conflicten in de vierde eeuw v.Chr. Opmerkelijk genoeg vermeldt Livius dat de tempel van Mater Matuta daarbij blijft gespaard, wat een interessant aspect toevoegt aan zijn verder gewelddadige beschrijving van Satricums geschiedenis.

Bronnen

Kraus, C. 1993. *Livy: Ab Urbe Condita, Book VI*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levithan, J. 2020. ‘Roman Siege Warfare.’ In: *New Approaches to Greek and Roman Warfare*. Hoboken, NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc.

Oakley, S.P. 1997. *A Commentary on Livy, Books VI-X*. Oxford: Clarendon Press.

Ogilvie, R.M. 1965. *A Commentary on Livy, books I-V*. Oxford: Clarendon Press.

Aanvullende literatuur

Carroll, M. 2019. ‘Mater Matuta, “Fertility Cults” and the Integration of Women in Religious Life in Italy in the Fourth to First Centuries BC’. *Papers of the British School at Rome* 87: 1-45.

Chaplin, J.D. 2015. ‘Livy’s Use of Exempla’. In Mineo, B. (ed.) *A Companion to Livy*. John Wiley & Sons, Inc.: 102-113.

Coles, A.J. 2020. ‘Roman Colonies in Republic and Empire’. *Ancient History* 3.1: 1-119.

Eindnoten

¹ Een andere belangrijke bron is Livius’ tijdgenoot Dionysius van Halicarnassus (ca. 60 v.Chr. - 7 na Chr.), een Griekstalige Romeinse auteur.

² AUC 2.39.3.

³ De Romeinen gebruikten ladders als zij minder imposante doelwitten aanvielen. Voor grotere vestingen pasten ze diverse benaderingen toe, zoals belegeringshellingen, torens en tunnels. Levitan, 2020: 142.

⁴ Voor de tekst is de editie van Kraus (1993) gebruikt; de vertaling is van eigen hand.

⁵ Dat lijkt niet aannemelijk, omdat het een belangrijke plaats in Latium was. “If the Latins really destroyed Satricum, it must soon have been occupied again.” (Oakley, 1997: 359).

⁶ Corvus had enkele jaren eerder een gigantische Galliër in een tweegevecht verslagen met hulp van een raaf die – als door een god gezonden – de ogen van de Galliër uitpikte.

⁷ Eerder deden de Latijnen hetzelfde. Hierover zegt Oakley in zijn commentaar: “The two notices referring to a destruction of the town with the exception of Mater Matuta in 377 and 346 BC are obviously doublets; the first is integrated better by L. into the surrounding context, but the second may reflect the archaeologically verified fact that only the temple survived after the mid-fourth century.”

⁸ AUC 28.11.2. Andere voortekens in de regio waren bijvoorbeeld de geboorte van een tweekoppig varken en een tweeslachtig lam, de observatie van twee zonnen en een pratende os.

SATRICUM VAN GRAND TOUR TOT INTERNATIONALE SAMENWERKING

Riemer Knoop

Dat we in Satricum aan de slag zijn, en ook de manier waarop, heeft een lange en rijke voorgeschiedenis. En het karakter van de Nederlandse aanwezigheid daar heeft zich in de loop der tijd ook nog eens stevig ontwikkeld. De vraag die ik hier wil beantwoorden, is wat de precieze aard van ons Satricum-project eigenlijk is, en tegen welke achtergrond dat het meeste reliëf kan krijgen. In ieder geval gaat het om meer dan om een puur archeologisch-wetenschappelijke onderneming. Als je die vraag serieus onderzoekt krijg je als het ware een caleidoscoop. Het Satricumproject kun je van zoveel kanten bekijken, via zoveel verschillende routes aanvliegen, dat het uiteindelijk een fonkelende, geslepen diamant wordt, die het licht telkens verschillend weerkaatst.

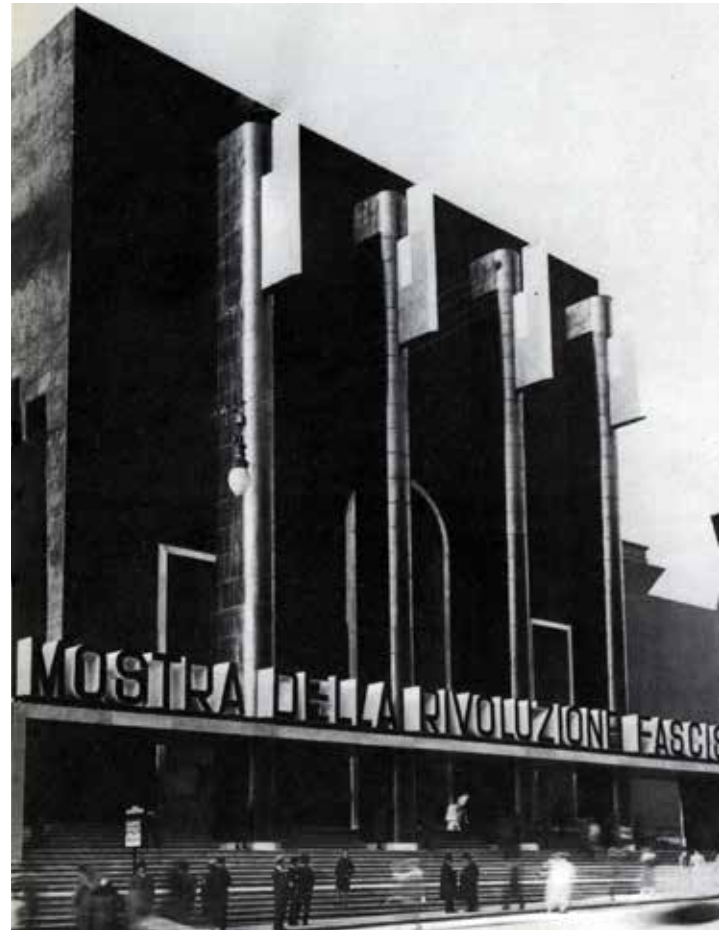
Grand tour

Ik onderscheid een handvol facetten. Aan het begin staat de eeuwenlange belangstelling van Noord-Europese jongemannen voor de antieke oudheid in Italië: de fameuze *Grand Tour*. Wat weinig mensen weten, is dat die Grand Tour een sterk Nederlandse oorsprong had. De Nederlandse paus Adrianus VI had in 1522 immers Jan van Scorel naar Rome gehaald als opzichter van zijn kunstcollecties. Terug in Utrecht moest die voor de bisschop antieke oudheden in zijn schilderijen verwerken. De fascinatie met Italië als persoonlijk ontwikkelingsideaal was geboren! Een lange uitloper van dit humanistische renaissancegevoel was een brede 19de-eeuwse golf van buitenlandse archeologische missies in het Middellandse Zeegebied. Op hetzelfde moment gingen veel jonge, nationale Europese staten in Rome ook onderzoek doen naar bronnen voor hun eigen geschiedenis, in de pas geopende archieven van het Vaticaan

bijvoorbeeld. Omgekeerd was van groot belang de groeiende notie dat Italië een heel eigen pre-en protohistorie had gehad, vertegenwoordigd door Etrusken en andere 'Italische' volkeren.

Megatentoonstelling Rome

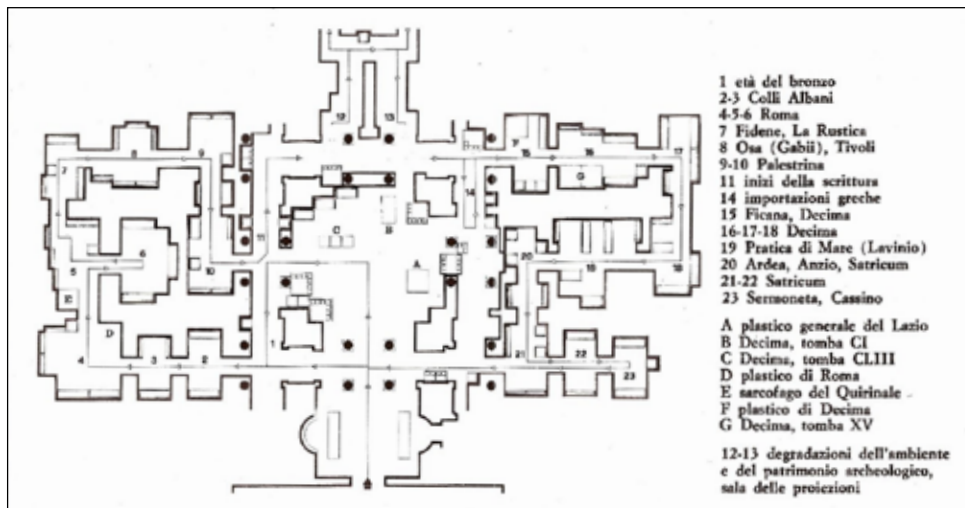
Dat verscherpte zich na de Tweede Wereldoorlog. Enerzijds werden bij de Wederopbouw van het in puin geschoten Italië tal van nieuwe antieke resten ontdekt. En een nog grotere impact had de explosieve groei van met name de stad Rome. In 25 jaar verdubbelde die haar bevolking en grondoppervlak. Bij de aanleg van hele nieuwe stadswijken in de jaren vijftig en zestig kwam een totaal onbekende cultuur aan het licht. De *campagna romana* was de geboortegrond van de 'Latiale cultuur', die vooraf was gegaan aan de Romeinse republiek

Afb. 1. Façade van *Palazzo delle Esposizioni Roma* tijdens *Mostra della Rivoluzione fascista* (1932) (foto Wikipedia)

Afb.2. Palazzo delle Esposizioni Roma tijdens tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto Studi Romani 24/1, 1976)

Afb. 3. Plattegrond tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto tentoonstellingsfolder)

1, 2. - I nuovi scavi di Decima con le ricche suppellettili del VII secolo; 3. - Tombe di Satricum

Afb. 4. Detail van de zalen 'Satricum' op tentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo*, voorjaar 1976 (foto Studi Romani 24/1, 1976)

– volgens de bronnen gesticht in 509 v.Chr. Anderzijds was Italië ook wel toe aan een tegenwicht tegen de dominante verheerlijking van die Romeinse tijd, het stokpaardje van de fascistie waarvoor het halve historische centrum van de stad op de schop was gegaan. Curieus én veelzeggend vind ik de locatie van de grote overzichtstentoonstelling *Civiltà del Lazio primitivo* ('Beschavingen van het vroege Latium') (afb. 2-4). De recente vondsten uit heel Latium met name uit die naoorlogse jaren, werden getoond in het gigantische *Palazzo delle Esposizioni Roma* in het centrum van stad. Gebouwd in 1883 aan de Via Nazionale was dit het hart geweest van de herdenkingen van Mussolini's 'Mars op Rome' met een om de vijf jaar terugkerende *Mostra della Rivoluzione Fascista*. Voor die gelegenheden werd vóór het neoclassicistische gebouw een daverend fascistische nepgevel gezet (afb. 1). Precies in dat palazzo vond in 1976 de grote Latium-tentoonstelling plaats, die een tegenmal zou vormen van de uitgewoonde Romeins Imperium-verering onder het Mussolini-regime en tegelijkertijd een einde moest maken aan de nietsontziende, soms bijna planmatige vernietiging van het erfgoed. Deze Latium-manifestatie vormde feitelijk de start van het huidige Satricum-onderzoek.

Internationaal reddingscomité

Wat was het geval? De grote Latium-tentoonstelling was voorbereid door een breed comité van instanties en geleerden. Naast de *who's who* van de Italiaanse archeologie zaten daar ook vertegenwoordigers van buitenlandse wetenschappelijke en culturele instituten in, waaronder de directeur van het Nederlands Instituut te Rome (NIR) en diens archeoloog, dr. Conraad Stibbe. Dat comité was ook blijven voortbestaan na de tentoonstelling – die in slechts zeven weken mooi 110.000 bezoekers had getrokken, en meer dan zeventuizend catalogi had weten te verkopen.

De publieke oproep (en politieke aanklacht) om te redden wat er te redden viel van de oudheden in de Romeinse *campagna* was voor Stibbe aanleiding voor actie. Nog datzelfde jaar

informeerde hij bij de voorzitter van dat comité, de etruskoloog prof. Massimo Pallottino, of het NIR niet iets kon bijdragen, door middel van een noodopgraving. Daar had het NIR namelijk, tot zijn niet geringe verbazing, opeens een budget voor gekregen. Eerder was er namelijk een bescheiden opgravingscampagne uitgevoerd bij de vakantievilla van koningin Juliana, de 'Gelukkige Olifant', in het lieflijke Porto Ercole, op het Toscaanse schiereiland Monte Argentario (afb. 5). Daar had prins Bernhard in 1959 een riante villa van 24 kamers laten bouwen, met een zwembad, botenhuis en gastenverblijf op vier hectare grond (afb. 6) – alles in 2012 gesloopt. Aan de bergzijde van het terrein waren in 1974 onder de resten van een middeleeuwse boerderij sporen van mogelijk veel oudere bebouwing gezien. Een Etruskisch graf misschien? Een Romeinse stad?

Budget voor koninklijke opgraving

De autoriteiten werden ingelicht maar toen die aangaven geen mensen of middelen te kunnen missen, werd contact opgenomen met de Nederlandse ambassade en ook met het NIR. Vanwege de koninklijke connectie zag men er daar wel wat in. In 1976 kon er gedurende twee weken worden gegraven, door freule Maria (Piet) Stoop, een gerenommeerde Nederlandse archeologe aan de Rijksuniversiteit Leiden met goede connecties in Italië, en haar twee assistentes, die later archeologisch hoogleraar respectievelijk universitair docent in Groningen zouden worden, de dames Maaskant en Galestin. Een bevriende Duitse architect deed de bouwkundige analyses. Er werden echter

Afb. 5. Opgraving van middeleeuws muurwerk op terrein "I mulini" nabij villa De Gelukkige Olifant, Porto Ercole, 1976. Bron: *MededRom* 1979, pl. 32.7 (foto P. Marzollf)

geen oudere dan middeleeuwse structuren gevonden. Maar naast een mooie publicatie, van niet minder van 70 bladzijden, die drie jaar later in de *Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome* verscheen, was er nóg een resultaat. Voor het archeologische veldwerk in de *Elefante Felice* was een bedrag van vijfduizend gulden (thans € 7.000) aan het NIR toegekend. En dat bedrag was het jaar daarop gewoon weer aan het budget toegevoegd, geormerkt ‘opgravingen’. Vandaar ook het gemak van de vraag van Stibbe aan Pallottino.

Concessie voor Satricum

Maar in plaats van ergens nabij Rome een ‘noodopgraving’ te gaan uitvoeren, wat destijds een nieuw en hoogst urgent begrip was en Stibbe aan de hand gedaan door zijn latere echtgenote, de prehistorica Barbara Heldring, kreeg het NIR een uitnodigingsbrief om eens te gaan kijken wat de situatie was in... Satricum. Met zo’n zestig kilometer van Rome

Afb. 6. Prins Bernhard en koningin Juliana (rechts achter) met oudste dochter en nieuwe verloofde, voor hun villa ‘De Gelukkige olifant’, Porto Ercole, juli 1965 (foto G. van der Werff)

een flink eind uit de buurt, en nou niet echt de Romeinse *campagna*. Bovendien al veel eerder ontdekt en leeggemaakt, eind 19de eeuw.

De spectaculaire vondsten van toen, immer onuitgegeven, hadden al twee aparte zalen in de Latium-tentoonstelling gevuld (afb. 4). Weliswaar bevestigde de brief het aanbod om onderzoek uit te voeren, maar ook werd verwezen naar de officiële weg. Het NIR moest een wettelijke vergunning bij de autoriteiten aanvragen, die zou dan van harte ondersteund worden, maar er moest ook een prehistorisch specialist in het team. Dat was in 1976. Inmiddels weten we dat er in dat comité felle discussies over waren gevoerd. Satricum voor de Nederlanders? No way! Hoe dat ook zij, het jaar daarop werd een eerste schoonmaakcampagne uitgevoerd, met medewerking van onder meer dezelfde Maaskant en Galestin. Die gingen later op een deel van de akropolis met hun team van de Rijksuniversiteit Groningen een geheel eigen weg, terwijl het NIR de hoofdcampagnes bleef uitvoeren, daar en elders in het stadsgebied. In de loop der tijd ontwikkelden die NIR-activiteiten zich van bescheiden schoonmaakcampagnes van de ruïnes op de stadsheuvel (afb. 8), waarbij het ten strengste verboden was de grond in te gaan – alleen struiken wegnippen! –, tot volledige, meervoudige en soms maandenlang

Afb. 7. Rondleiding over gelegenheidstentoonstelling ‘Satricum’ in Nederlands Instituut te Rome, maart 1985

durende opgravingen op verschillende locaties, met medewerking van tientallen studenten van alle Nederlandse universiteiten en specialisten uit binnen- en buitenland. Thans met drie magazijnen, een heus museum, diepe en duurzame vervlechtingen met burens, horeca, grondeigenaren, sponsoren, lokale stichtingen en verenigingen en met regionale en provinciale overheden, universiteiten en maatschappelijke instellingen.

Koloniale territoria in Griekenland

Het is opmerkelijk dat een Nederlands archeologisch team zo lang zo'n vaste voet op Italiaanse bodem heeft. Vrijwel geen andere buitenlandse missie heeft dat. In de afgelopen decennia hebben in Italië de Belgen weliswaar langere tijd mogen graven in Ardena en Alba Fucens, de Spanjaarden en Amerikanen in Gabii, de Amerikanen ook op het Forum en in het Toscaanse Cosa en Murlo (sinds 1966!), en de Scandinaviërs in het Toscaanse Acquarossa. Maar die situatie verschilt in duur en omvang dramatisch van het beeld voor Griekenland. Daar zijn de grote antieke vindplaatsen sinds eind 19de eeuw vrijwel allemaal en vele decennialang 'bezet' door wat zeker in het begin wel vreemde mogendheden moeten zijn geweest. Een soort cultureel kolonialisme: de Duitsers in Olympia (sinds 1874), Tiryns, de Kerameikos; de Fransen in Delphi (1892) en Argos, op Delos en Xanthos; de Britten in Mycene, Knossos en Sparta. En oh ja, de Italianen in Phaistos en Gortyns (ik laat Turkije even buiten beschouwing). Anders dan Griekenland was Italië altijd onderdeel van 'onze' wereld geweest, tot en met Napels dan. In de gouden tijd van de Grand Tour ging niemand naar Griekenland. Te ver, te gevaarlijk en 'Turks', en voor de mooiste antieke Griekse tempels hoefde je helemaal niet naar Griekenland, die kon je al in Paestum en op Sicilië bekijken. Het zelfbewuste Italië daarentegen had vanaf zijn eenwording een sterk gecentraliseerd overheidssysteem opgetuigd, met een systeem van nationale musea en inclusief provinciale en stedelijke archeologische diensten, de soprintendenza's. Die diensten deden vooral inspecties, met in het begin een hoge mate van vrijheid voor landeigenaren en – soms ook buitenlandse – opgravers. Tussen die twee en de staat was het goed gebruik om de vondsten evenredig te verdelen. Voor de opgravers waren dat niet zelden zeer lucratieve voorzieningen.

Afb. 8. Tweede schoonmaakcampagne op de akropolis van Satricum, september 1978 (foto G.J. Boter)

Het schandaal van de Villa Giulia

Dat liep spaak uitgerekend op het moment dat Satricum ontdekt werd, in 1896-1898. Een jonge Franse kunsthistoricus, Henri Graillet, afkomstig van de École française in Rome, was in opdracht van een Poolse geldschietster graaf Tyskiewicz en met toestemming van de adellijke familie Gori Mazzoleni op hun land begonnen met opgravingen op de akropolis van wat later bekend werd als de resten van het oude Satricum. De soprintendente en directeur van het jonge nationale museum Villa Giulia 'voor de oudheden buiten de stad', Felice Barnabei, kreeg lucht van de spectaculaire vondsten, gooide de buitenlanders eruit en nam de zaak over. Dat viel niet goed in het Romeinse wereldje van buitenlandse archeologen en antiekhandelaren. Barnabei, inmiddels directeur generaal, werd verdacht gemaakt, ook omdat de invloed van die buitenlandse archeologen sterk beknot begon te worden. Er werd gespeculeerd dat de vondsten in een nieuwe zaal van Barnabei's museum, gewijd aan de opgravingen in Narce, niet zouden deugen. En hijzelf zou betrokken zijn in een internationaal netwerk van illegale handeltjes. De zaak liep lelijk uit de hand, de buitenlandse pers smulde ervan (*The Villa Giulia Scandals!*), er kwam een parlementaire enquête, Barnabei moest het

veld ruimen, het museum ging 10 jaar dicht, en de depots gingen op slot. Inclusief het pas gevonden materiaal uit... Satricum.

De vraag van Claus

Het is niet zonder historische ironie te constateren dat uitgerekend de site Satricum zo'n brede buitenlandse ontplooiing heeft gekend. Dat moet ook anderen zijn opgevallen. Er was er in elk geval één die dat onder woorden bracht. In 1985 leidde ik ons koninklijk paar, op staatsbezoek in Italië, rond over een minitentoonstelling in het NIR over de recente opgravingen in Satricum (afb. 7, 9). Koningin Beatrix vond alles prachtig, en was vooral geïnteresseerd in de potten en pannen uit de Volskische necropool. Na heel lang nadenken was het de prins-gemaal die vroeg hoe het stond met de culturele samenwerking in en rond ons project. We zaten als Nederlands team immers in een voor ons betrekkelijk vreemde, buitenlandse situatie, en deden van alles met het Italiaanse cultuurgoed (het woord erfgoed is van later datum). Van die kant hadden we onszelf nog nooit bekeken, moest ik, na even lang nadenken, bekennen. Ik wist maar half dat prins Claus toen net inspecteur-generaal Ontwikkelingssamenwerking was geworden, niet geheel onomstreden trouwens (hij had een paar jaar daarvoor moeten aftreden als voorzitter van de NCO wegens de affaire-Angola). Hij vond dat ontwikkelingsprojecten zich veel meer rekenschap moesten geven van lokale contexten, dat je terughoudend met Westerse concepten moest zijn en geen onevenwichtige internationale economische verhoudingen in stand moest houden. Dat was bij ons werk weliswaar allemaal niet aan de orde, maar zeker nu, na 40 jaar terugkijkend kun je je best afvragen hoe de internationale dimensie van ons werk zich ontwikkeld heeft, wetenschappelijk, cultureel en maatschappelijk. Dat biedt stof voor een hele reeks lezingen. Ik haal er hier één aspect uit: cultureel tegen wetenschappelijk.

Tussen cultuur en wetenschap

Het NIR was in 1904 opgericht als uitvalsbasis om de nationale Nederlandse geschiedenis en identiteit te verrijken met bronnen uit vooral het Vaticaan, dat toen net was gereduceerd tot nog geen halve vierkante kilometer en nijver broedde op nieuwe geopolitieke zingeving. Het NIR heeft altijd vooral wetenschappelijke activiteiten uitgevoerd. Het

Afb. 9. Rondleiding over gelegenheidstentoonstelling 'Satricum' in het Nederlands Instituut te Rome, maart 1985

heeft dan ook meer dan 60 jaar Nederlands *Historisch* Instituut geheten, en viel onder opeenvolgende ministeries van onderwijs en wetenschappen. Maar door de wisseling van ministeriële portefeuilles raakte het in de jaren 60 wat op drift. Zo viel het opeens onder het Ministerie van CRM en weer later onder WVC. Niks wetenschap. De oplossing was de NIR-directeur dan maar tevens cultureel attaché bij onze ambassade in Rome te maken en een tentoonstellingszaaltje in het instituut in te richten. Dat was het geval toen het Satricum-project begon, en nog steeds zo toen Beatrix en Claus in 1985 onze tentoonstelling daar bezochten. Van enige internationale culturele samenwerking was geen sprake, eenvoudig omdat 'Satricum' formeel geen cultuur was maar wetenschap. En dan nog, als culturele samenwerking centraal had gestaan, dan was het onder het toen dominante beleid gegaan om zenden, zeker niet om ontvangen of iets ertussenin.

Ondanks Claus' vernieuwende blik is het Nederlands cultuurbeleid in het buitenland

lange tijd vooral bedoeld geweest om dat buitenland met de Nederlandse kunst en cultuur kennis te laten maken – die vond men indertijd toch wel kenmerkend voor de identiteit van de natie. Pas later verfijnde dat zich tot multiculturalisme (diversiteit), relativisme (geen enkele relatie tussen natie en cultuur meer) en ook *soft diplomacy*. Maar daar wist ook Claus toen nog niks van. De essentie van onze activiteiten in Satricum is altijd wetenschappelijk geweest, maar zoals uit de andere bijdragen van vandaag kan worden afgeleid, in toenemende verrijkt met verrassende culturele en maatschappelijke facetten.

Buitenlandse archeologie vermaatschappelijk

En dat laatste blijkt geen toeval te zijn. In een recente Leidse studie (2012) van buitenlandse archeologische activiteiten is een van de saillantste conclusies, voor althans het Nederlandse aandeel, dat er sprake is van een sterke vermaatschappelijking. “... in Dutch archaeological projects abroad, local involvement is growing. Site management, the concern for archaeological remains and the acknowledgement of subaltern values towards heritage is generally growing, and project policies and archaeologists are increasingly aiming at a more equal and ethical collaboration between foreign scientists and local people.” Het gaat tegenwoordig naast wetenschappelijk onderzoek ook en vooral om sociaal engagement. Waar het huidige Satricum, ofschoon in die studie niet betrokken, een perfect voorbeeld van is.

Met veel dank aan Phil Compernelle, Martijn Eickhoff, Marijke Gnade, Barbara Heldring, Peter en Elisja van Kessel-Schulte, Tamara van Kessel, Eric Moormann en Stefania Quilici-Gigli.

Bronnen

Civiltà del Lazio primitivo (tentoonstellings-catalogus 1976). Rome: Multigrafica editrice.

M. van den Dries, C. Slappendel en S. van der Linde, ‘Dutch archaeology abroad: from treasure hunting to local community engagement’, in S. van der Linde et al. (red.), *European Archaeology Abroad*, Leiden 2012, 125-156.

G. Colonna, ‘In margine alla mostra sul Lazio primitivo’, *Studi Romani* 24, nr. 1, maart 1976, 57-61.

Toine Minnaert, ‘Vijftig jaar ICB-beleid. De stand van zaken’, *Boekman* 32 nr. 125, winter 2020-2021, 4-7.

C.M. Stibbe, M.W. Stoop, P. Marzolff, M.B. Annis, A.J. Beijer, ‘Un castelluccio medievale sul Monte Argentario. Rapporto su uno scavo in località ‘I Mulini’ presso Porto Ercole eseguito nel 1976 dall’Istituto Olandese di Roma’, in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, 41, 1979, 67-138.

D.J. Waarsenburg, *Satricum, cronaca di uno scavo. Ricerche archeologiche alle fine dell’Ottocento*. Rome: Fratelli Palombi Editori 1998.

SATRICUM EN DE IDENTITEIT VAN LATINA

EEN VERGETEN VERBAND ONTHULD

Nicoletta Zuliani

In deze bijdrage verken ik de historische verbanden tussen Satricum en de moderne stad Latina. Daarbij komen kwesties aan bod als historische perceptie, identiteit, gedwongen migratie en de uitdagingen waarmee kleinere steden in metropoolregio's zoal worden geconfronteerd. Ik denk dat de kloof tussen het verre verleden en het heden te overbruggen is. Maar dan moet de historische betekenis van Satricum voor de burgers van Latina wel duidelijk zijn. Tot slot bespreek ik enige feiten uit de recente geschiedenis die de burgers van Latina hebben gemaakt tot wat ze nu zijn.

Latina (afb. 1) is een gemeente in de regio Lazio, Italië. Het heeft ca. 130.000 inwoners en is daarmee na Rome de grootste stad in Lazio. Het is de hoofdstad van de gelijknamige provincie en ligt ca. 62 km ten zuiden van Rome (afb. 2). De stad werd in 1932 gesticht na demping van de moerassen in de laagvlakte tussen de Apennijnen en de kustduinen (afb. 3).

Het is de eerste nieuwe stad in Italië die volgens een stedenbouwkundig plan is gebouwd (afb. 4a-b). Alle andere steden in de buurt zijn meer dan een half millennium ouder.

Mijn verhaal begint met de vraag wat de overeenkomst tussen Satricum en Latina is. Daar heb ik drie antwoorden op: een naamswijziging, een asymmetrische relatie met Rome en een geschiedenis van gedwongen migratie. Maar je kunt je ook afvragen: wat is de relatie tussen Satricum en de burgers van Latina? Dat roept een grote hoeveelheid andere vragen op, zoals: Wat weten de burgers van Latina over Satricum? Kennen ze het belang ervan? Weten ze dat de geschiedenis van het gebied waar ze wonen en werken door de opgravingen in Satricum bekend zijn geworden? Maar laat ik met de overeenkomsten beginnen.

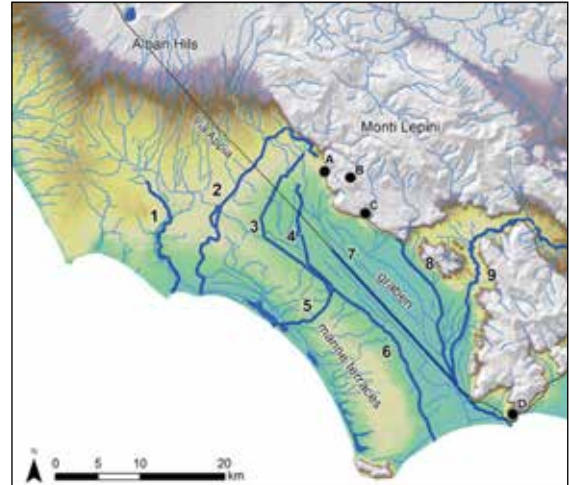
Het eerste verband

De naamskwestie: Suessa Pometia en Satricum

In de wetenschap heerst er discussie over de oorspronkelijke naam van Satricum. Sommigen menen dat het eerst Suessa Pometia heette,

Afb. 1. (linkerpagina) Latina

Afb. 3. De Pontijnse moerassen (in blauwgroen)

Afb. 2. (boven) De provincie Latina in de regio Lazio

anderen ontkennen dat; maar de twee namen hebben ongetwijfeld naar dezelfde plaats verwezen. Die naam 'Satricum' verschijnt volgens de bronnen voor het eerst in de vijfde eeuw v.Chr., maar het is niet helemaal duidelijk wanneer de stad deze naam feitelijk begon te dragen. De naam 'Suessa Pometia' komt in elk geval voor de laatste keer in de literaire bronnen voor in 495 v.Chr., toen het door de Romeinen werd geplunderd. Waarschijnlijk waren het de Volsken die de stad omdoopten in Satricum na hun verovering in 488 v.Chr. Anderen daarentegen geloven dat Suessa Pometia moet worden geïdentificeerd met een andere oude stad in de regio, zeer waarschijnlijk het huidige Cisterna di Latina.

Afb. 5. Insigne met de *fasces littorio*

Van Littoria tot Latina

Ook de stad Latina heeft een belangrijke naamsverandering ondergaan. Eerder heette ze Littoria, tot 1946. Ze werd gesticht in 1932 door Benito Mussolini, en vernoemd naar de *fasces littorio*, het symbool van het Italiaanse fascisme (afb. 5). Dat was de roede bundel met een bijl in het midden, die de eenheid van de Italiaanse staat en het gezag van het fascistische regime

Afb. 4a) Blauwdruk van het stedenbouwkundig plan met groenvoorziening en b) de eerste bebouwing in de jaren 1930

symboliseerde. Het was een symbool van kracht, macht en discipline en werd afgebeeld op fascistische vlaggen en insignes. De beslissing om de stad Littoria te dopen was bewuste politieke propaganda. Mussolini wilde een

nieuwe stad stichten die de idealen en ambities van de fascistische beweging symboliseerde. Het moest een toonbeeld zijn van fascistische stadsplanning, met brede straten, ruime pleinen en moderne gebouwen. Het moest ook een centrum van de landbouwproductie worden ter ondersteuning van het fascistische beleid van nationale zelfvoorziening.

Afb. 6. De geallieerden in Littoria

Na de val van Mussolini in 1943 en het einde van de Tweede Wereldoorlog waren de fascistische symbolen en ideologie niet langer acceptabel (afb. 6). 'Littoria' herinnerde teveel aan de donkere dagen van het fascisme en er was een sterke behoefte om zich te distantiëren van het verleden. De redenen om voor de naam 'Latina' te kiezen waren zowel praktisch als betekenisvol. Op de kentekenplaten van auto's uit Littoria stond 'LT', gevolgd door een nummer. Het volledig veranderen van een naam zou problemen hebben veroorzaakt met het kentekensysteem. De naam moet dus een L en een T bevatten. De geschiedenis kwam de overheid te hulp en de gekozen naam werd Latina, waarmee

Afb. 7. Een bronzen beeldje van een Volskische krijger

de erfenis van de antieke Latijnen erkend zou worden. Ik kom daar nog op terug.

Het tweede verband

De relatie tussen Satricum en Rome

De relatie tussen het antieke Satricum en Rome was complex en gelaagd, waarin samenwerking afwisselde met rivaliteit en conflict. Satricum was de plaats waar de Latijnen en later de Volsken hun leven leidden en woonden. In de vijfde eeuw v.Chr., na de slag bij het Regillus meer, breidde Rome zijn grondgebied en invloed uit. Satricum heeft mogelijk bescherming gezocht bij de Latijnse Liga om te voorkomen dat het in de Romeinse Republiek zou worden opgenomen. Maar al snel werd het veroverd door de Volsken, waardoor de betrekkingen met Rome onder druk kwamen te staan. Die Volsken (afb. 7) waren een niet-verstedelijkt volk van nomadische herders uit de Liris-vallei, aangetrokken door de welvaart van Satricum. Ze kwamen echter al snel in botsing met de Romeinen, die zuidwaarts oprukten naar het Pontijnse gebied. Daarna voerden zij twee eeuwen lang oorlog met de Romeinen, met ups en downs. Satricum werd herhaaldelijk door beide partijen veroverd, verloren en weer heroverd en viel waarschijnlijk uiteen in kleinere kernen, waardoor het zijn stedelijk karakter verloor. De grote tempel gewijd aan Mater Matuta (afb. 8), die Satricum tot een van de belangrijkste religieuze centra in het antieke *Latium* maakte, bleef echter bestaan. Hiervan getuigen de vele votiefgiften uit het zogeheten Hellenistisch votiefdepot. De stad zelf was echter niet meer dan een kleine versterkte

Afb. 8. De tempel van Mater Matuta te Satricum

nederzetting, speelbal van grote strijdende partijen: Romeinen, Volsken en Latijnen. In 346 v. Chr. veroverde een machtig Romeins leger de stad voor de laatste keer en brandde die tot de grond toe af. Alleen de tempel bleef gespaard, maar vanaf dat moment hield Satricum op te bestaan als stad.

De relatie tussen Latina en Rome

De relatie tussen het moderne Latina en Rome toont opvallende overeenkomsten met die tussen het antieke Satricum en Rome. Zowel Satricum als Latina waren ooit bloeiende steden met grote economische en politieke invloed, maar werden later afhankelijk van Rome. In het geval van Satricum was de achteruitgang vooral te wijten aan de verovering door Rome, waardoor zijn autonomie geleidelijk werd uitgehold en uiteindelijk tot zijn ondergang leidde. De economische en politieke invloed van Latina werd eveneens overschaduwed door Rome, ook al was het de provinciehoofdstad. Tussen de jaren vijftig en tachtig ontwikkelde Latina zich in een snel groeiende stad dankzij de ‘Cassa del Mezzogiorno’, een nationaal project dat de ontwikkeling van de industrie in het Pontijnse gebied financierde: jonge stellen uit heel Italië verhuisden naar Latina voor werkgelegenheid. Deze jonge families maakten van Latina hun nieuwe thuisstad. Toen in 1984 het project werd stopgezet en Latina de overheidssteun verloor, had dit tot gevolg dat de meeste industrieën inkrompen of hun deuren moesten sluiten. Alle financiële middelen kwamen ten goede aan Rome zelf en Latina verloor productiviteit en banen.

Een blik op de politieke organisatie van de regio verschaft enig inzicht in de huidige situatie. Hieronder staan enkele kritische uitspraken van verschillende politieke partijen over de huidige regionale kieswet. Die leidt namelijk tot een onevenwichtige vertegenwoordiging van de provincies in de regionale raad.

“De regionale kieswet benadeelt de provincies en bevordert de machtsconcentratie in Rome. Dat is een probleem omdat de provincies essentieel zijn voor het bestuur van het grondgebied en voor een eerlijke verdeling van voorzieningen.”

“De regionale kieswet is oneerlijk en ondemocratisch. De provincies zijn de stem van het gebied en moeten adequaat

vertegenwoordigd zijn in de regionale raad.”

“De regionale kieswet moet worden aangepast om een eerlijkere vertegenwoordiging van de provincies te garanderen. De provincies moeten een centrale rol spelen in het bestuur van het gebied en hun stem kunnen laten horen in Rome.”

Deze uitspraken illustreren hoe onrechtvaardig en ondemocratisch de regionale kieswet van Lazio is. De provincies worden benadeeld, terwijl zij het zijn die de stem van het gebied vertegenwoordigen. De provincies zijn het belangrijkste gremium voor het bestuur van het grondgebied en voor een eerlijke spreiding van voorzieningen. Maar volgens die kieswet wordt de helft van de zetels in de regionale raad verdeeld op basis van inwonertal, wat in het voordeel is van de stad Rome met haar ongeveer 2,8 miljoen inwoners. De andere helft wordt verdeeld op basis van de verkiezingsresultaten in de provincies.

Deze onrust onder de politieke partijen zal in de nabije toekomst zeker leiden tot veranderingen. De geschetste situatie is een echo van de machtsdynamiek tussen het antieke Satricum en Rome, waar Satricums stem vaak werd overstemd door het politiek dominante Rome. Net zoals het lot van Satricum verweven was met dat van Rome, is ook de toekomst van Latina nauw verbonden met beslissingen die in Rome worden genomen, wat de politieke afhankelijkheid van de stad nog duidelijker maakt. De parallellen tussen Satricum en Latina onderstrepen de druk op kleinere steden bij hun streven naar autonomie en invloed binnen grotere agglomeraties. In beide gevallen heeft de concentratie van macht en hulpbronnen in de dominante stad geleid tot een hoge mate van afhankelijkheid waardoor de ontwikkeling en welvaart van kleinere steden wordt belemmerd.

Het derde verband

Gedwongen migratie: Satricum

De expansionistische Romeinen probeerden Satricum in hun groeiende rijk te integreren. Daarvoor gebruikten ze een tactiek die in de loop van hun geschiedenis steeds vaker werd ingezet: gedwongen migratie. Romeinse burgers werden in Satricum gevestigd om de inheemse bevolking te verdrijven en de volledige controle over de stad te krijgen. Dit proces van romanisering had tot doel Satricums

eigen identiteit uit te wissen en het volledig in de Romeinse sfeer te integreren.

Livius zegt het als volgt (*Ab urbe condita* VI, 16, 5-6):

“In 385 v.Chr. [...] werd de Senaat plotseling genereus en gaf 2000 Romeinse kolonisten de opdracht een kolonie in Satricum te stichten. Ieder van hen kreeg twee en een halve iugera (driekwart ha) land toegewezen.”

De Romeinse nederzetting hield het niet lang vol: al na drie jaar, in 382 v.Chr., werd de stad heroverd door de Volsken (*Ab urbe condita* VI, 22, 4-5).

Gedwongen migratie: Agro Pontino

Een soortgelijke migratie vond meer dan tweeduizend jaar later plaats, vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw, onder Mussolini. De Italiaanse overheid lanceerde een uitgebreid droogleggingsproject (afb. 9) in de Agro Pontino, het moerassige laagland tussen de Monti Lepini en de kust, gekenmerkt door lange duinenrijen. De woeste grond moest worden gecultiveerd tot bouwland om de groeiende Italiaanse bevolking te voeden en de nationale landbouw uit te breiden. Voor dit ambitieuze doel richtte de overheid de *Ente di Bonifica dell'Agro Pontino* op, een staatsagentschap dat toezicht hield op de drooglegging. Onderdeel van dit initiatief was dat er arbeiders werden gerekruteerd die allemaal een stuk land kregen dat hen een verse start gaf en een kans op een nieuw leven. Analooq aan de Romeinse verovering van Satricum initieerde het agentschap een golf van

Afb. 9. Schilderij van Giulio Cambellotti dat de landaanwinning verbeeldt

gedwongen migratie. Arbeiders uit heel Italië, vooral uit de verarmde streken in het noorden, werden naar de Agro Pontino gehaald om aan de drooglegging te werken (afb. 10-11). Ze werden gehuisvest in geïmproviseerde nederzettingen, nogal basic en al snel overbevolkt.

Het verhaal van Pennacchi

In zijn roman *Het Mussolinikanaal*, die in 2010 werd bekroond met de *Premio Strega*, vertelt Antonio Pennacchi over de “gedwongen migratie” van de Pontijnse kolonisten. In hun eigen de woorden:

“Daar begon ons verhaal; we werden gedwongen om naakt als wormen naar de Agro Pontino te migreren om helemaal opnieuw te beginnen, onze hele generatie Peruzzi's (afb. 12) en degenen die nog moesten komen” (*Canale Mussolini*, p. 135).

Afb. 10. De Pontijnse moerassen voor de drooglegging

Afb. 11. Geronselde arbeiders uit verschillende delen van Italië graven kanalen

Afb. 12. De familie Peruzzi

Verderop benadrukt hij nogmaals:

“Er waren mensen uit alle steden en regio’s van Italië. De armen van de wereld [...] die geen werk hadden in hun land – en dat waren er velen – kwamen allemaal naar Littoria “ (*Canale Mussolini*, p. 237).

De kolonisten worden gedefinieerd als “mensen zonder geschiedenis – de landlozen”, “onterfd zoals degenen die Amerika en Australië bevolkten” (*Canale Mussolini*, p. 274).

Het begin van het tweede hoofdstuk van *Het Mussolinikanaal* laat geen twijfel bestaan over de behandeling van het onderwerp:

“Het was een uittocht. Met dertigduizend mensen in drie jaar – tienduizend per jaar – werden we hier uit het noorden heengebracht. Vanuit de Veneto, Friuli, Ferrara. We werden zonder onderscheid te midden van een vreemd volk neergezet, dat een andere taal sprak” (*Canale Mussolini*, p. 137). En iets verderop: “Het was een uittocht [...] Ze laadden ons op treinen en brachten ons hierheen. [...]” (*Canale Mussolini*, p. 148).

“Vijfendertigduizend, net als wij onterfd uit de rest van Italië, hierheen getransplanteerd als een bijbels leger. [...] (afb. 13) Ze namen ons mee op de *Mayflower* en brachten ons hierheen en laadden ons gezin voor gezin op vrachtwagens en karren met al onze bezittingen. [...] En al deze dertigduizend mensen vertellen dat het eerste wat ze deden [...] was van boerderij naar boerderij rennen om te zien hoe alle andere Pilgrim Fathers

met wie ze de uittocht hadden gedeeld, zich hier hadden gevestigd en met wie ze vanaf nu voor altijd samen zouden zijn”.

De vergelijking die de verteller trekt tussen de Pontijnse kolonisten en de (Britse) Pilgrim Fathers is veelzeggend. Beide groepen werden gedwongen hun thuis en hun familie te verlaten op zoek naar een beter leven. Beide groepen stonden voor de uitdaging om in een vijandige omgeving een nieuwe gemeenschap op te bouwen. En beide groepen slaagden er uiteindelijk in een nieuw huis te creëren. Door de Pontijnse migratie te vergelijken met andere historische gebeurtenissen geeft de verteller er een bredere betekenis aan. Hij suggereert dat het niet alleen om iets lokaals gaat, maar dat het deel is van een veel breder menselijk verhaal. Wie weet wat de Romeinse immigranten in Satricum in dezelfde situatie zouden hebben gezegd?

Het vierde verband

Antropologische discontinuïteit

Wat er door de eeuwen heen in dit gebied is gebeurd, is een waarlijke antropologische

Afb. 13. Aankomst van kolonisten in Littoria

Afb. 14. Twee *lestra*: hutten gemaakt van riet

discontinuïteit. Van de Latijnen, Volsken of Romeinen die in Satricum woonden is niets meer over. Het duurde twee millennia voordat er opnieuw een permanente, substantiële menselijke nederzetting ontstond in dit gebied. De gebieden die tegenwoordig tot de gemeente Latina behoren, zijn altijd gebruikt voor *transhumance*. Het platteland van de Pontijnse vlakte was een knooppunt voor seizoenmigratie van veehouders met hun kuddes. In de koudere maanden, meestal van oktober tot juni, brachten herders uit bergachtige streken zoals de Abruzzes en de Apennijnen hun runderen, schapen en geiten naar de weelderige weiden en vlakten van het Pontijnse gebied, waar dan geen malariamuggen voorkomen. De *lestra* was de primitieve en rudimentaire woning van de zogenaamde *lestraioli*, die een deel van het jaar en soms zelfs permanent in de moerassen leefde vóór de volledige drooglegging van het gebied. De *lestra* was een hut gemaakt van riet, op rechthoekige of elliptische basis en met een hoog, kegelvormig dak (afb. 14).

Maar de gedwongen migratie onder Mussolini vertegenwoordigde een nog radicalere antropologische discontinuïteit. Toen de fascistische regering opdracht gaf tot de drooglegging van de Pontijnse moerassen slaagden de *lestraioli*, voornamelijk boeren en vissers, er niet in zich aan te passen aan het nieuwe systeem dat het land veranderde waarmee zij verbonden waren (afb. 15). Ze moesten naar elders in Italië verhuizen. De nieuwe inwoners van Latina die uit andere regio's van Italië kwamen namen heel verschillende culturen en tradities mee. De nieuwe gemeenschap die zich aldus vormde is nog steeds op zoek naar een

Afb. 15. *Lestraioli* waren boeren en vissers

eigen identiteit – opnieuw een antropologische discontinuïteit.

Daarmee kom ik terug bij de vraag die ik mezelf in het begin stelde, naar de overeenkomsten tussen Satricum en de stad Latina. Ik zie dan dit: de twee steden delen hetzelfde grondgebied, ze delen de oorspronkelijke economische activiteiten zoals schapenhouderij en landbouw, ze hadden beide een moeizame relatie met Rome, ze waren allebei het doelwit van gedwongen migratie om politieke redenen en ze hadden allebei een naamprobleem.

Het vijfde verband

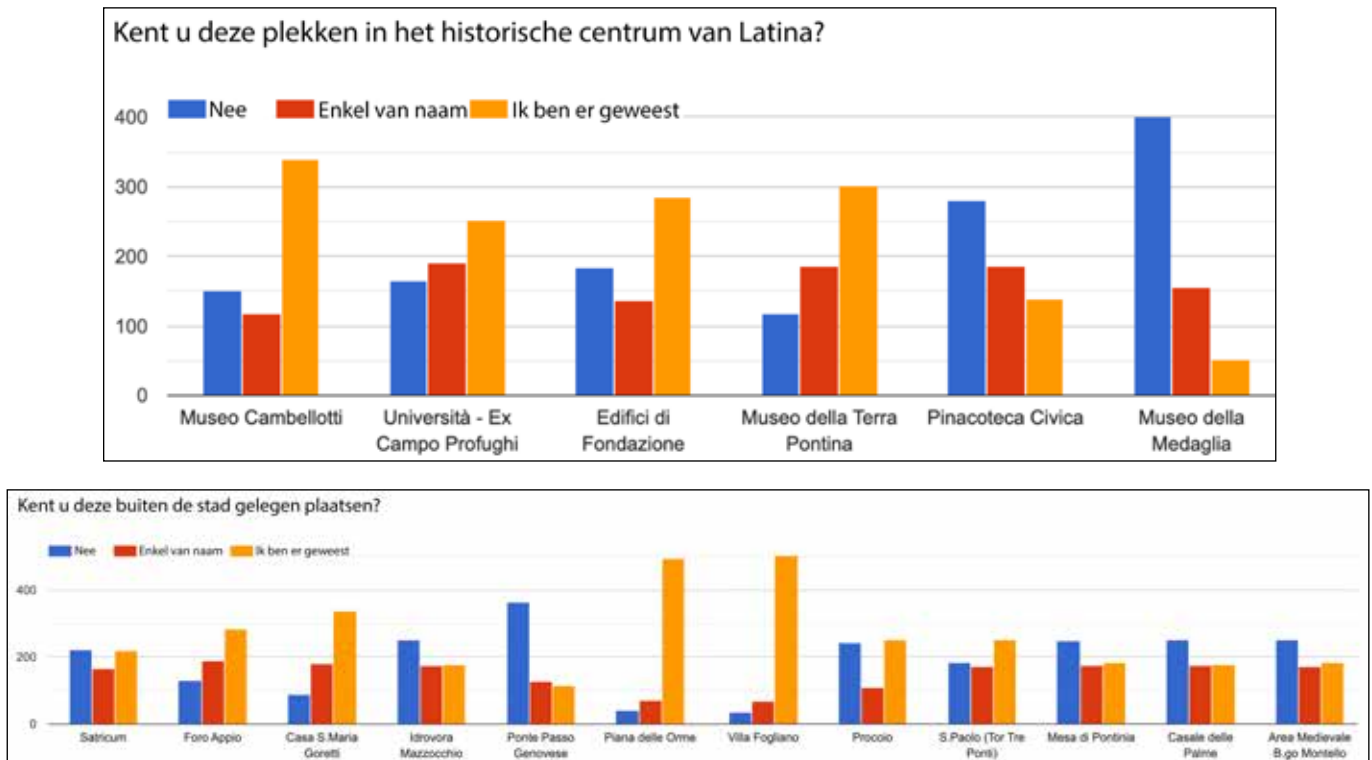
Het sacrale

Net zoals in Satricum Mater Matuta, de godin van het beginnende leven en vruchtbaarheid, is de patroonheilige van Latina, Maria Goretti, ook een vrouw. Het huis van haar martelaarschap bevindt zich in Le Ferriere, op slechts enkele honderden meters verwijderd van de plek van de tempel van de godin Mater Matuta. De cultus en verering van de jonge Maria Goretti trekt vele pelgrims van over heel Italië, evenals de tempel en de godin Mater Matuta.

Satricum en de huidige inwoners van Latina

Maar wat is nou de relatie tussen Satricum en de moderne burgers van Latina? Om een antwoord op die vraag te geven, maak ik gebruik van de uitkomsten van een onderzoek dat is uitgevoerd naar de perceptie van historisch waardevolle sites onder 608 inwoners van Latina (afb. 16).

Lange tijd was het verhaal van Latina's geschiedenis gebaseerd op een visie waarin de rol van het fascistische regime bij de

Afb. 16. Enkele resultaten uit het onderzoek, specifiek de bekendheid met sites in de stad en in de omgeving, uitgevoerd onder inwoners van Latina

drooglegging van de Pontijnse moerassen en de stichting van de stad nogal werd vergoelikt. Dat voedde nostalgische gevoelens bij de lokale bevolking naar de tijd van het regime. In de fascistische propaganda was de ‘verovering van Agro Pontino’ een heroïsche onderneming en de oprichting van Latina een daad van moderniteit en vooruitgang. Dit verhaal beklijft onder de lokale bevolking, die de stad is gaan beschouwen als een symbool van het fascistische regime. Volgens onderzoek uit 2022 heeft 40% van de inwoners van Latina een positieve mening over het fascisme. Bovendien stemde 55% bij de laatste lokale verkiezingen op een rechtse partij. De huidige burgemeester, kandidaat van een coalitie van rechtse partijen, won met 71% van de stemmen.

Een nieuwe naam, een nieuwe identiteit: de verandering van Littoria in Latina

Na de Tweede Wereldoorlog wilde Italië de banden met het fascistische regime verbreken, inclusief de nieuw gestichte steden uit de drooglegging onder Mussolini. ‘Littoria’ werd steeds meer geassocieerd met het repressieve regime en de nieuw geïnstalleerde regering eiste verandering. Ondanks de historische betekenis van de naam Latina lijken veel inwoners van de stad zich niet bewust van de connectie

met de antieke Latijnen. Misschien omdat de geschiedenis van de stad vaak wordt verteld op een manier die het fascistische verleden benadrukt in plaats van de verbinding met de antieke wereld. Het gebrek aan historisch bewustzijn is een kans om verbinding te maken met de rijke geschiedenis en het erfgoed van de stad. Met de naam Latina zou de stad een sterker gevoel van identiteit en verbondenheid kunnen ontwikkelen en ook toeristen aantrekken die geïnteresseerd zijn in de antieke wereld. Maar hoe kunnen we de burgers van Latina verwijten dat ze de diepere geschiedenis van hun grondgebied niet kennen, wanneer zelfs het internet, de belangrijkste moderne informatiebron, Satricum niet met Latina verbindt? Want als je ‘Satricum’ googelt vanuit een Italiaans IP-adres zie je geen enkele link met Latina, terwijl ook officiële instellingen als de gemeente, de regio of de archeologische dienst dat niet op hun sites vermelden. De websites waar Satricum wel wordt genoemd en besproken zijn privésites. Particulieren zien de waarde van de site kennelijk wel in. Ze wijden er vaak een volledige pagina aan, met foto’s en video’s. Dit is niet alleen een probleem op perceptueel niveau (het historisch-antropologische continuüm tussen Satricum en Latina wordt niet gezien) maar ook op organisatorisch niveau.

Afb. 17. De opening van de overzichtstentoonstelling over Satricum op 11 juni 2014

Perceptueel probleem

Satricum is een stad van zeer oude oorsprong, gesticht door de Latijnen in de negende eeuw v.Chr. Het is nog steeds een van de belangrijkste archeologische vindplaatsen in Lazio. Latina is een veel recentere stad, maar daarom niet minder belangrijk. Als hoofdstad van de provincie Latina, een van de jongste provincies van Italië, heeft het een rijke en gevarieerde geschiedenis en cultuur. Het feit dat Satricum niet op de websites van de gemeente of de archeologische diensten voorkomt, toont aan dat het historisch-antropologische continuüm tussen de twee steden niet bekend is. Satricum is een plek die niet alleen vanuit archeologisch oogpunt deel uitmaakt van de geschiedenis van Latina, maar ook vanuit cultureel en identiteitsvormend perspectief.

Het verhaal van de moederstad die voortkwam uit de drooglegging is te dominant in de collectieve verbeelding van burgers en instellingen. De geschiedenis van –het recente– Latina wordt altijd verteld als een narratief van vooruitgang en ontwikkeling, een verhaal van mannen die het moeras heldhaftig in een stad

veranderden, een operatie die vele levens kostte. Dit verhaal is belangrijk, maar mag de vroegere geschiedenis, die door de opgravingen in Satricum aan het licht komt, niet vertroebelen. Een betere positionering van de archeologische vindplaats Satricum is een belangrijke kans om een bredere kennis van de geschiedenis en cultuur van Latina te bevorderen. Het is een kans om een completer verhaal over de stad te vertellen en haar rijkdom en complexiteit te laten zien. Om deze problemen op te lossen is een ander perspectief nodig. Lokale instellingen en culturele verenigingen moeten zich inspannen om de bekendheid van de archeologische vindplaats Satricum te vergroten.

Mogelijke oplossingen zijn bijvoorbeeld:

- ◇ Aandacht op de websites van de gemeente Latina en van de archeologische dienst voor Satricum, met informatie over diens geschiedenis, archeologie en cultuur
- ◇ Toeristische routes met een bezoek aan de site van Satricum
- ◇ Culturele en educatieve evenementen rond het thema Satricum

Afb. 18. Het cisterciënzer klooster Certosa di Padula

Latina en Satricum vandaag

De relatie tussen de gemeente Latina, als bestuur, en Satricum kent afwisselend momenten van groot enthousiasme en diepe stilte:

- ◇ In 1977 kwam de archeologie in het Satricum gebied onder druk te staan. Een ontwikkelaar wilde in het opgravingsgebied een complex rijtjeshuizen bouwen. Vanaf dat moment bestond Satricum officieel en kon het bestuur er niet langer omheen.
- ◇ In 1982, als onderdeel van de 50ste verjaardag van Latina, werd in Latina een tentoonstelling georganiseerd die werd geopend door de voormalig president van de Republiek Pertini. Satricum werd er gepresenteerd als de oude hoofdstad van *Latium*, in een zekere parallelie met het huidige Latina als hoofdstad van de provincie Latina.
- ◇ In 2002 wordt het documentatiecentrum voor de geschiedenis van de Pontijnse steden gesticht. Het is de eerste stap voor het Satricum-museum met als doel een deel van de artefacten uit de antieke stad ten toon te stellen.
- ◇ In 2007 worden bij administratief besluit fondsen gereserveerd voor de viering van 30 jaar Nederlandse opgravingen in Satricum.

- ◇ Op 11 juni 2014, op de *Matralia*—de viering van Mater Matuta, opent een overzichtstentoonstelling van archeologische vondsten uit Satricum in Le Ferriere. (afb. 17) Administratieve, bureaucratische en structurele problemen belemmeren vervolgens een permanente openingstelling van de tentoonstelling die in 2017 zijn deuren sluit.

- ◇ Op 11 november 2016 wordt Marijke Gnade benoemd tot ereburger van de stad Latina in een ceremonie in de Gemeenteraad. Marijke is vandaag mijn medeburger van Latina.

De emotionele reactie die een plek als Satricum oproept, varieert afhankelijk van de mensen die er naar kijken. Wij als Italianen bewegen ons in een gelaagd landschap vol sporen uit de oudheid en met eeuwenoude verhalen. We zijn gewend aan oude stenen, middeleeuwse bogen, historische straatjes, mozaïeken en antieke artefacten: ze maken deel uit van ons dagelijks leven.

Ik herinner me hoe ik toen ik klein was verstoppertje speelde met buurkinderen in Padula, waar mijn moeder vandaan kwam, in wat nu een schitterend stuk erfgoed is, het cisterciënzer klooster Certosa di Padula. Maar in mijn jeugd was het totaal leeg. Tijdens de

oorlog werd het als gevangenkamp gebruikt en daarna verlaten. Het was onze speeltuin. Ik herinner me het schrift op de muren van de gevangencellen, en hoe het ons lukte om de smalste gangen binnen te gaan, gedreven door onze jeugdige nieuwsgierigheid. Tegenwoordig is de Certosa di Padula een pronkstuk van kunst en architectuur (afb. 18), goed beschermd en prachtig geconserveerd.

Wanneer je dagelijks omgeven bent door grote hoeveelheden oudheden en historie beleef je plaatsen als Satricum misschien niet zo intens. Maar de Nederlandse aanwezigheid in Latina, het werk van Marijke Gnade en van de vele archeologen en studenten die hier inde zinderende hitte werken (afb. 19), helpen ons om een meer volwassen en bewuste blik te ontwikkelen. Zonder jullie lopen wij het risico om net als het kind dat in de Certosa di Padula

speelde, voorbij te gaan aan de waarde van deze plek omdat die gewoon deel uitmaakt van ons dagelijks leven.

Ik beloof hier en nu om de burgers van Latina bewust te maken van de historische waarde van Satricum en andere resten uit de oudheid. Satricum is een voortbrengsel van een geschiedenis die ons allen toebehoort. Het is de hoogste tijd dat het de nodige impact op onze burgers heeft, die nog steeds op zoek zijn naar hun identiteit.

Voor het videobericht van de burgemeester van Latina, Matilde Celentano gericht aan de Vrienden van Satricum en vertoond op de Satricumdag op 27 januari 2024, zie bijgevoegde link:

<https://youtu.be/ZnPqgbiiViY?si=CFX-ayDSLBa-3Opk>

Afb. 19. Archeologen aan het werk op de opgraving in Satricum (2022)

OMSTANDERS

Dé Steures

Als de redactie een stukje over Satricum “door de ogen van anderen” wil en ik mijn column altijd één woord als titel wil geven, kom ik op Omstanders uit. Wie zijn mijn Omstanders? Mijn vrouw en zonen, ontmoetingen tijdens de reis, mijn broers en zusters, mijn leerlingen, de bewoners van Le Ferriere, en de onvermijdelijke bonden daar. Ik begon in Satricum in 1981, en niet, zoals dit tijdschrift jaarlijks noteert, een jaar eerder. Wat heb ik mijn vrouw Gerda en zonen Daan en Gerrit aangedaan door jaarlijks af te reizen? Zij accepteerden mijn afwezigheid blijmoedig, en ik stuurde hen lange brieven, en zij mij, maar in 1983 deden zich de eerste symptomen voor van MS bij Gerda. Het duurde jaren voor ik me realiseerde wat het was, en ik schaam me diep. Ik was door Gerda's invaliditeit en overlijden in 1992 een paar jaar weg uit Satricum en keerde terug met mijn tweede echtgenote El. Dat hebben we samen twaalf jaar volgehouden: auto starten, eerste cd van Bachs Das wohltemperierte Klavier door Yvo Jansen in de speler en rijden maar: Frankfurt, Nürnberg, München, overnachting in Schlosswirt te Brannenburg, waar moeder en dochter in klederdracht het hotel beheerden; Innsbruck, Brennerpas. In Schlosswirt zaten we ooit te ontbijten; er was verder een Duits echtpaar in het eetzaaltje. Ik haalde op zachte toon herinneringen op met El: na een vorige Brennerpassage troffen bij de eerste wc een zeer Duitse wc-beheerder, uit zijn radiootje schalde het lied Ich will keine Schokolade, ich will lieber einen Mann. De Duitse mevrouw in de eetzaal verslikte zich. Een video van het lied staat op YouTube. Door naar Verona, Bologna, Florence. Daar hadden we ooit in een dorp een hotel, na een klapband op een nog niet belijnd nieuw stuk asfalt waar ik even van de rand afraakte met mijn rechter achterwiel. Dat hotel, met buitenzwembad met linoleum op de bodem, hebben we erin gehouden. Ooit belde ik het om een kamer te bestellen en na een lang Italiaans gesprek gaf ik mijn telefoonnummer op: 0031-... ‘O’ zei de mevrouw in accentloos Nederlands, ‘dan belt u uit Nederland.’ In de pizzeria dichtbij kwamen aan de tafel naast ons

vier nóg oudere Italianen te zitten en toen wij weggingen zei ik ‘Giovani, buon proseguimento’. Vooral dat Giovanni, jongelui, stelden ze op prijs. Tot zoover reisontmoetingen. Over de rest moet ik korter zijn. Mijn broers en zussen stelden de prentbriefkaarten van El uit Satricum zeer op prijs. In de jaren '80 nog was ik met leerlingen per touringcar op Romereis en liet hun Satricum zien. We konden zo het vroegere opgravingshuis La Fornace (tegenover de wijnfabriek) binnenlopen, en mijn leerlingen vonden mijn naam op de corveelst aan de wand het leukst van het hele bezoek. De bewoners van Le Ferriere: het mooiste van hen vind ik hun gewoonte om naast me in een stoel op het caféterras neer te zitten, daarbij mijn naam te bijgen, en er dan het zwijgen toe te doen. Ze komen nog steeds graag op onze open dag. En dan de bonden van Satricum: ik denk vooral onze eerste zwervhond Tommy, een herder die zo leuk kon kwispelen terwijl hij op zijn zij op de grond lag. Ach, het was zo heerlijk om naar Satricum te gaan.

Afb. 1. Rivier de Astura

SATRICUM DOOR DE OGEN VAN DE JONGSTE DEELNEMER UIT LE FERRIERE

Gian Matteo Pregnolo

In deze tekst vertel ik u graag over het archeologisch onderzoek van Satricum vanuit het perspectief van een inwoner van het dorp dat deze antieke stad herbergt, en de betekenis die dit heeft gekregen voor mij, als “echte Satricaan”.

Het zou zinloos zijn om over mijn leven te praten zonder te spreken over Satricum. Als jong individu groei je doorgaans immers op met een mythe of een rolmodel. Ik wil zeker niet uitweiden over alle rolmodellen in mijn leven; daar zou niet genoeg tijd voor zijn. Maar ik kan u wel vertellen dat sommigen van hen, waaronder ontdekkingsreizigers, archeologen en wetenschappers, mijn leven permanent hebben beïnvloed. Ze hebben uiteindelijk zelfs geleid tot mijn beslissing om een carrière in de archeologie na te streven.

Mijn naam is Gian Matteo Pregnolo, ik ben geboren en getogen in Le Ferriere (voorheen Satricum). Als kleine plattelandsjongen bracht ik mijn jeugd door in het groene landschap dat

wordt doorkruist door de rivier de Astura (afb. 1). Vaak liep ik langs de linkeroever en ik doe dat nog steeds graag, maar als je een kind bent, is de nieuwsgierigheid zo groot dat je het liefst de diepten van alles om je heen wilt verkennen en met de kracht van verbeelding tot je neemt. Dus wanneer ik er met mijn ouders liep, bestookte ik hen vaak met vragen en vertelden ze me over een antieke stad, ouder dan de Romeinen, die aan de overkant van de rivier lag. Ongelovig bleef ik vragen stellen om meer te leren, en terwijl ik aandrong, reageerden ze met steeds kortere antwoorden of met ‘Ik weet het niet’. Maar dat kon mijn nieuwsgierigheid niet bevredigen. Dus pakte ik op een saaie zomerdag in 2009 wat graafgereedschap en ik begon in de tuin te graven. Ik geloofde, dat als alles wat gezegd was waar was, er zelfs iets onder mijn huis moest kunnen liggen zoals een huis, een graf of een van die rijke vondsten zoals in Satricum in de negentiende eeuw waren gedaan. Ik droomde groot, over een enorme schat, de schat van de stad Satricum! Dus zo bleef ik een tijdje gaten graven in onze

Afb. 2. Het dagboekje van Gian Matteo (2017)

tuin, helaas zonder iets te vinden en ik maakte mijn ouders en grootouders boos vanwege de vele kuilen in de grond. Langzaamaan namen die nieuwsgierigheid en verbeelding af, en daarmee ook het onbetamelijke verlangen om overal te graven. Maar mijn interesse voor het onderwerp, waarvan ik destijds niet eens wist dat het 'archeologie' werd genoemd, bleef onverminderd groot. Dus op een dag kocht mijn moeder daarover voor mij een boek, dat ik helemaal uit mijn hoofd leerde – alle namen van de gereedschappen van het vak (houweel, troffel, schop, peillood enz.), de methoden en ik probeerde alles na te doen met tekeningen in mijn persoonlijke schetsboek. Want een van de dingen die ik vanaf het begin had geleerd, was om altijd een persoonlijk schetsboek bij me te hebben om aantekeningen te maken en alles wat ik observeerde te tekenen (afb. 2).

Aan het begin van de zomer van 2015, terwijl ik mij suf verveelde tijdens de hete dagen in juli, hoorde ik van mijn vader dat er een groep archeologen uit het verre Nederland in ons kleine dorp was aangekomen. Om mijn saaie zomervakantie wat op te vrolijken, pakte ik mijn schetsboek, een schoudertas en mijn fiets (afb. 3). Ik herinner me de vroege middagzon die de banden van mijn fiets al bijna deed smelten, het asfalt dat kookte en verstikkende hitte uitstraalde en ik die over de hobbelige weg naar het bedrijf van Casale del Giglio rende. Ik holde langs het hek van het terrein en zag er een groot doek gespannen, gemaakt van dezelfde stof die we hier gebruiken om in de vroege herfst olijven te verzamelen, een schaduwdoek. Met mijn slippers nog aan, klom

Afb. 3. Gian Matteo op zijn fiets naar de opgraving

ik over het hek en ik haalde mijn schetsboek tevoorschijn. Ik probeerde zoveel mogelijk te gluren naar de antieke ruïnes en probeerde ze te tekenen. Terwijl ik druk bezig was, zaten er wat jongens onder het schaduwdoek uit te rusten. Ik dacht dat ze Nederlands waren maar ze draaiden zich naar me toe en zeiden 'Ciao'. Ik antwoordde bijna tandenknarsend omdat ik te veel verdiept was in het tekenen, en liet hen met rust. Na een tijdje arriveerde er een blauwe auto met een Nederlandse kentekenplaat op de opgravingsite (afb. 4). Een vrouw van een jaar of vijftig stapte uit. Ze richtte zich tot de jongens en vroeg hoe het met de opgraving ging. Haar Italiaans was heel goed voor een buitenlander maar ze sprak met een accent dat ik niet goed kon thuisbrengen. Terwijl zij aan het praten waren, ging ik door met tekenen. Ik was bijna klaar met mijn tekening, toen een van de jongens de dame met het vreemde accent op mij attent maakte. Ze kwam naar me toe en vroeg me vriendelijk: 'Hoi jongen, wat ben je hier aan het doen?'. Ik legde haar vervolgens uit, met de beperkte woordenschat die ik als veertienjarige had, dat ik geïnteresseerd was in opgraven en in de antieke stad Satricum. Ze reageerde met 'Interessant... waar kom je vandaan?'. Ik vertelde dat ik uit de Borgo kwam en Marijke Gnade (want zij was het) bood me vervolgens de kans om te komen helpen, observeren en soms op te graven bij het onderzoeksproject van Satricum, een van de belangrijkste steden in het antieke Lazio.

Afb. 4. De blauwe Fiat Paleo van Marijke door Nina aangeduwd

Afb. 5. Gian Matteo graaft op in een krappe kuil

Afb. 6. Ontelbare kiezelstenen geteld

Wat ik meteen daarna deed, kan ik me nog goed herinneren. Ik pakte snel mijn fiets, rende naar huis, schoot mijn schoenen aan en keerde onmiddellijk terug naar de opgraving. Het was me namelijk overduidelijk dat ik niet op slippers kon werken. Een van de eerste taken die ik me herinner, was het uitgraven van een kuil in de buurt van de 'Via Sacra'. De kuil was zo klein dat geen van die Nederlandse reuzen dat kon doen (afb. 5). Daarom vroeg de profesoressa me: 'Jongen, denk je dat je deze kuil kunt legen?'. Ik ging er direct mee aan de slag. Niet veel later riep ik haar om te laten weten dat de klus was geklaard, waarop ze zei: 'Jij bent snel! Vanaf nu is je bijnaam Rapido.'

Archeologie gaat echter niet alleen over fysiek werk, er zijn er ook mentale uitdagingen. Ik herinner me nog goed dat ik op een dag werd gevraagd om ... te tellen. Ik had nooit verwacht dat dit ook het bij het werk van een archeologische opgraving hoort. Op dat moment werd er een oud gebouw blootgelegd en het vloerniveau daarvan bestond uit aangestampte aarde en kiezelstenen. Nadat die hele vloer was opgegraven, waren alle kiezelstenen verzameld in meer dan twee dozen, als ik het me goed herinner. Ik pakte mijn notitieboekje en begon met tellen. Ik weet nog dat ik alle kiezelstenen minstens tweemaal door mijn handen moest laten gaan, om nog maar te zwijgen over de keren waarop ik opnieuw moest beginnen vanwege een optelfout. Na een half uur was het eindelijk gelukt, het totale aantal kiezelstenen lag ergens tussen de 1.100 en 1.200 (afb. 6).

En zo begon ik in 2015 begon met graven in Satricum, eerst als assistent en later als werknemer. Ik kon er zelfs wat geld mee verdienen dankzij een seizoenscontract bij de wijnmakerij Casale del Giglio. Dit werk op de opgraving gaf me de kans om mensen te ontmoeten die ik nog steeds mijn beste vrienden mag noemen: Alessandro, Alessio, Ago en Gianmaria (afb. 7). Met hen lijkt een zware werkdag licht, en we weten naast hard werken ook hoe we samen plezier kunnen maken. We zijn een beetje de mascottes van de opgraving en we weten hoe we de sfeer moeten verhogen. Natuurlijk bereiden wij het opgravingsseizoen goed voor, we voeren de moeilijkste taken uit en leren veel beginnende studenten hoe ze moeten omgaan met schoppen en houwelen. Zoals sommigen van u weten, is een opgraving

Afb. 7. Alessandro, Gian Matteo, Ago en Gianmaria

Afb. 8. Liefde die blijft bestaan

een bijzondere en delicate operatie waarin de dagelijkse realiteit vaak zo ver weg lijkt, dat het bijna voelt als een droom. En in die droom ontstaat soms ook liefde (afb. 8), liefde die dichtbij is maar ook ver weg en die ondanks de afstand vaak blijft bestaan. Maar juist deze droom die de internationale studenten en Italiaanse werknemers samen ervaren, maakt die liefde uniek en zeldzaam.

Het is negen jaar geleden dat ik begon te graven op deze prachtige site. Ik heb in Satricum veel geleerd. Niet alleen heb ik er Engels leren spreken, ik heb er ook het hanteren van werktuigen verbeterd (afb. 9) en grondlagen onberispelijk, of op zijn minst fatsoenlijk leren lezen. Ook heb ik er een aantal geweldige mensen ontmoet die van betekenis zijn geweest voor mijn ontwikkeling, dat nog steeds zijn en zullen blijven in de toekomst: Boudewijn, Nina, Loes, Matthijs, Carlijn, Leon, Martina (afb. 10). De veertig jaar (en meer) van Nederlandse opgravingen en investeringen in Satricum hebben niet alleen veel opgeleverd voor de internationale wetenschappelijke en archeologische gemeenschap, niet alleen voor de opleiding van honderden Nederlandse studenten en onderzoekers uit alle Europese landen, niet alleen voor de stad Latina en het dorp Le Ferriere, maar ook voor mij, een kleine jongen die in datzelfde dorp is opgegroeid. Satricum bood me de gelegenheid om mijn nieuwsgierigheid de vrije loop te laten door er vele jeugdzomers door te brengen en mijn eerste betaalde baantje, op weg naar volwassenheid. En nu, bij de Universiteit La Sapienza in Rome, heb ik de mogelijkheid om de antieke

stad te bestuderen die in het dorp stond waar ik woon. Sterker nog, ik schrijf momenteel een bachelor scriptie over vondsten uit de IJzertijd en de Oriëntaliserende periode van Satricum (afb. 11), dankzij een samenwerking tussen het Koninklijke Nederlandse Instituut te Rome, met profesoressa Marijke Gnade, en La Sapienza in Rome, met dotoressa Maria Cristina Biella. Die vondsten, uit de vroegste fase van het antieke Satricum, zijn gedaan in een opgravingsput in de Romeinse villa. Die werd verdiept tot op de tufbodem om de fundering van de villa te onderzoeken. Deze nog niet-gepubliceerde gegevens zijn van groot belang omdat ze getuigen van de grote stratigrafische opeenvolging die deze belangrijke site in Lazio biedt, ondanks de landbouwwerkzaamheden die er in de jaren zestig zijn uitgevoerd. Een van de hypothesen waar ik aan werk, gaat over

Afb. 9. Gian Matteo verbetert zijn scheptechniek

Afb. 10. Boudewijn en Gian Matteo geven een live optreden (2016)

De zomers in Satricum in de afgelopen negen jaar leerden me om mijn dromen na te streven, hebben mijn ontwikkeling en leven beïnvloed en gaven vorm aan mijn toekomst. Voor een jongen zoals ik, uit het kleine dorp Le Ferriere, is dat van onschatbare waarde. Het besef en de kennis over de geschiedenis van mijn dorp, vanaf de oorsprong tot nu, maakt me niet alleen trots, maar prikkelt ook mijn geest tot een dieper niveau van verbeelding en fantasie. Het is verbazingwekkend om te bedenken dat dit huidige kleine agrarische dorp en kruispunt van Christelijke pelgrimstochten (naar het huis van Santa Maria Goretti), er vroeger totaal anders

het proces van stadsvorming in Satricum door synoecisme, de vorming van de stad door de vereniging van twee of meer onafhankelijke politieke entiteiten of dorpen of steden (en dus niet uitbreiding van bewoning vanaf de acropolis). De vondsten, hoewel nogal gefragmenteerd, laten duidelijk een vermenging zien van de IJzertijd en de Oriëntaliserende periode, en ook een aanzienlijke hoeveelheid van mogelijk proto-Korinthisch of Etruskisch-Korinthisch aardewerk (zie afb.11). Aan de definitieve analyse van deze vondsten wordt op dit moment gewerkt.

uitzag, zowel cultureel als spiritueel. Waar nu kiwi- of wijngaarden zijn, stonden vroeger hutten. Waar nu een asfaltweg loopt, bevond zich ooit de heilige weg. Waar nu een grasveld is, stond eens een Romeinse villa. Waar nu een heuvel is, bevond zich ooit de acropolis met een tempel. En stel u zich eens voor hoe een typische dag in die stad er destijds uitzag. Ambachtslieden werkten in hun ateliers voor de tempel en voor klanten. Koopliden kwamen uit naburige steden of van ver weg en verkochten kostbare objecten en geurige oliën. De boeren zorgden voor hun velden,

Afb. 11. Aardewerk uit de Oriëntaliserende periode

enzovoort. Soms laten hun schaduwen zich aan mij zien en zie ik schoonheid in de drukte van hun bestaan, van hun dagelijkse leven. We hebben het tenslotte over mensen zoals wijzelf, die hun levens leefden, waarschijnlijk minder gejaagd dan wij, met minder stress. Misschien kunnen we hier iets van leren.

Het zou Satricum te kort doen om dit alles voor mijzelf te houden – velen in de omgeving van Le Ferriere en Borgo Montello kennen Satricum als site, maar helaas in beperkte mate. Ook in Latina zijn te weinigen zich bewust van hun lokale erfgoed, hoewel er dit jaar over wordt gesproken om Satricum als een van de vlaggenschipprojecten in te brengen bij de kandidatuur van Latina als Europese Cultuurstad. De site zou een bron van trots moeten zijn, niet alleen voor mij, maar ook voor alle inwoners van Le Ferriere en vooral van Latina. Het is een van de plekken waarop

de grootsheid van Rome werd gebouwd, waar eeuwenlange veldslagen zijn uitgevochten om het rijk, wat later het grootste in de westerse wereld zou worden, in bedwang te houden. Bovenal is het de plaats van verering van Mater Matuta, van een van de godinnen die zeer vereerd werd in de Romeinse wereld, zozeer zelfs dat de Romeinse koningen een heiligdom aan haar wijdden, gedeeld met de godin Fortuna middenin het Forum Boarium in Rome. We hebben het over de stad die onderdak bood aan het Volskische volk, hetzelfde volk dat tweehonderd jaar lang tegenover Rome stond, het bijna op de rand van verschillende burgeroorlogen bracht en het bijna versloeg. Shakespeare schreef een tragedie over deze gebeurtenis: 'Coriolanus'. Kortom, we hebben het over een geweldige stad, een rijke stad, we hebben het over mijn thuis: Le Ferriere (afb. 12)

Afb. 12. Thuis in Le Ferriere

DE ROMEINSE VILLA VAN SATRICUM

VERSLAG VAN DE OPGRAVING VAN 2023

Marijke Gnade

In vervolg op de voorgaande vier campagnes in Satricum, vond in de zomer van 2023 wederom een opgraving in de Romeinse villa plaats. Dat was dit jaar voor het eerst onder auspiciën van het Koninklijk Nederlands Instituut Rome waar, na de pensionering van ondergetekende, de Satricum-opgravingen zijn ondergebracht. Evenals in 2022 lag het accent op de waterhuishouding van de villa, maar er werden ook weer nieuwe muren ontdekt waardoor ons beeld van de villa-plattegrond steeds vollediger wordt (afb. 1). Tevens werd er opnieuw een middeleeuws skelet gevonden waarmee het totale aantal opgegraven individuen intussen de zeventig heeft bereikt.

Al in het voorjaar werd in de magazijnruimtes de achterstand in het te wassen

schervenmateriaal van de campagne van 2022 (ruim zestig kisten) weggewerkt door een groepje zeer enthousiaste studenten van de Saxion Hogeschool. Vervolgens kon tijdens de zomercampagne het materiaal door de aardewerkspecialisten worden geanalyseerd. Daarnaast zijn door vrijwilliger Willy Valk (ook in deze nieuwsbrief) de nog resterende middeleeuwse skeletten schoongemaakt als voorbereiding op een osteologisch onderzoek dat in de zomermaanden door een researchmaster studente uit Leiden voor haar eindschiptie werd uitgevoerd.

De ondergrondse latrine aan de noordwest zijde van de villa

Een prangende kwestie die direct werd aangepakt, nadat eerst veertien dagen lang, voorafgaand aan de komst van de studenten het veld opgraafklaar was gemaakt, betrof het ondergrondse latrine-complex aan de noordwest zijde van de villa. Dat is nog steeds

Afb. 1. (linkerpagina) Luchtfoto van de villa waarvan de plattegrond steeds vollediger wordt

Afb. 2. (rechts) De ondergrondse latrine. In rood is de looproute aangegeven en in blauw de aan- en afvoer van het water

Afb. 3. (onder) Overzichtsfoto van de latrine met linksonder het afgegraven gedeelte voor het onderzoek naar de toegangspartij tot de corridor

niet helemaal van zijn puinvulling ontdaan, maar na de bestudering van de in beeld gebrachte resten staat onmiskenbaar vast dat het hier gaat om een grote latrine die vanaf de buitenzijde toegankelijk moet zijn geweest (afb. 2). Men kon de latrine betreden via een lange met tongewelf overdekte corridor op de noordwest hoek. Twee jaar geleden alweer, werden in de puinvulling van deze corridor diverse interessante vondsten gedaan waaronder een kleine amfoor met een drieregelig opschrift, een *titulus pictus*, in rode verf op de nek, spijtig genoeg niet helemaal compleet. De tekst verwijst mogelijk naar de inhoud van het amfoortje. Velen hebben zich hier al over gebogen, maar het blijft onduidelijk wat er exact staat vermeld.

Om meer zicht te krijgen op de toegang tot de corridor, waar wij een trap vermoedden, is het veld aan de noordzijde van de villa met de graafmachine bijna 10 meter uitgebreid, over

de gehele breedte van het complex. Daarbij is minstens een meter zwaar verstoorde bovengrond verwijderd (afb. 3). De trap zelf werd niet gevonden, maar er zijn wel aanwijzingen dat die er misschien is geweest maar is verstoord in recente tijden. Alleen nog op bodemniveau, op de kopse zijde van de oostmuur van de toegangscorridor, zijn mogelijke resten te zien van een drietal in de lemige bodem uitgehakte treden (afb. 4). Verder onderzoek in oostelijke richting zou hun vervolg kunnen aantonen, maar de hoeveelheid grond die hiervoor verwijderd moest worden, was te groot voor deze campagne.

Een onverwacht resultaat van de noordelijke uitbreiding van het opgravingsgebied, was de

Afb. 4. Een drietal uitgehakte treden die toegang boden tot de corridor

Afb. 5. (onder) De strook gecementeerde tegelfragmenten heeft iets weg van een mozaïek en loopt schuin af

vondst van bruine tufstenen funderingsblokken van een ouder rechthoekig gebouw dat bij de aanleg van de Romeinse villa moet zijn doorsneden (zie afb. 3). Vergelijkbare, uit grote tufblokken opgetrokken funderingen, werden al in 2019 aangetroffen onder de resten van de *pars rustica*, 150 meter zuidelijk, (zie de Nieuwsbrief van januari 2020). Dit is de zoveelste aanwijzing dat er in het noordwest

deel van Satricum al voor bouw van de villa activiteiten plaatsvonden. Vooral nog lijken de gebouwrresten te dateren uit de Republikeinse periode, die tot voor kort slecht gedocumenteerd was in de bouwgeschiedenis van Satricum.

Dat het gebied in recente tijden grondig verstoord is, bleek verder uit de geïsoleerde vondst van een smalle strook naar het noorden aflopend Romeins vloerniveau. Dat manifesteerde zich als een mozaïek van gecementeerde tegelfragmenten over een lengte van 1,50 meter. (afb. 5). Onduidelijk is om welk vloerniveau van de Romeinse villa het hier gaat en hoe het aflopende niveau geïnterpreteerd kan worden. Gaat het om de vloer van een binnenruimte? Te denken valt aan een toegangsruimte of aan het *frigidarium* van het aangrenzende badgebouw, beide waarschijnlijk volledig verwoest. Of zijn het de resten een aflopend vloerniveau van een zwembad, een *natio*? Of misschien een betegeld loopniveau dat naar het badgebouw leidde? Verder onderzoek naar overeenkomstige niveaus in andere villa's zou uitsluitsel kunnen bieden.

Meer succes hadden we met het vinden van de hoofdriolering. Die werd op zeer diep niveau in beeld gebracht aan de buitenzijde van de noordoostelijke hoek van de latrine en kon over een lengte van ongeveer 15 meter tot aan de hellingzijde worden gevolgd. Al in de voorgaande campagnes was hier, overwoekerd door struikgewas en vijgenboomwortels, de bovenkant van de afvoer gezien. Na verwijdering van alle plantengroei kon nu de gehele opening in beeld worden gebracht: een

Afb. 6. De uitgang van de riolering in de tufbank die uitkwam op een overdekt kanaal (afb. 7) dat waarschijnlijk naar een beerput liep

bijna manshoog gat, een soort *cloaca maxima* (1,45 m hoog en 0,42-0,52 m breed) gevormd door opgemetselde zijwanden (0,20 m dik en 0,75 m hoog), bovenop de zijwanden van een in de tufbodem uitgehakt kanaal (afb. 6). Op de zijwanden, in een speciaal daarvoor aangebrachte richel, staan schuin tegen elkaar geplaatste dakpannen die het kanaal afdekken. De dakpannen zijn op hun beurt weer door een halfronde gemetselde buitenschil afgedekt en beschermd. Het waterverval vanuit de noordoost hoek van de latrine naar de afvoer in de hellingflank is ongeveer 0,80 m over een lengte van ca. 15 meter. Dat is krachtig genoeg voor het afvoeren van alle ontlasting uit de latrine.

De riolering, waarop waarschijnlijk ook andere afvoeren uit de villa uitkwamen, loosde op zijn beurt in een, in de tufwand uitgehakt kanaal. Dat loopt iets lager langs helling van de tufstenen heuvel, van zuidoost in noordwestelijke richting aflopend, en kwam daar mogelijk uit in een beerput (afb. 7). Die beerput is nog niet gevonden.

Afb. 7. Een in de tufwand uitgehakt kanaal dat waarschijnlijk uitkwam in een beerput

Hoewel de tufwand zwaar beschadigd is door ingrijpende landbouwactiviteiten (grote delen zijn letterlijk afgekapt), was op één plek nog zichtbaar hoe het uitgehakte kanaal (0,43-0,48 m breed) overging in een overdekt kanaal (ca. 1,54 m hoog). Deze *cuniculus* is volledig in de tufwand uitgehakt en moet langs de gehele wand hebben gelopen. Er is hier dus sprake van een gesloten afwateringscircuit dat waarschijnlijk al direct bij de aanleg van de villa was gepland.

Uitbreiding van het onderzoek naar het thermencomplex

Bovengenoemde riolering loopt onderlangs de meest noordelijk gevonden muur van het thermencomplex, dat pas in de tweede fase aan de Romeinse villa werd toegevoegd. In de voorgaande campagnes zijn de zwaar verstoorde resten van dit complex in beeld gebracht. Het gaat dan vooral om de warme ruimtes die van een *hypocaust* (vloerverwarming) waren voorzien (zie afb. 3). Zoals al in de Nieuwsbrief van januari 2023 is gesuggereerd, werd hiertoe waarschijnlijk een dienruimte, aan de westzijde van de latrine uit de eerste fase van de villa, verbouwd tot een stookruimte (*praefurnium*). Hier stond de loden ketel waarin het water voor het warme bad werd verwarmd. Getuigenissen hiervan zijn asresten en houtskool op de resten van een dubbele tegelvloer die op zijn beurt sporen van hevige verhitting vertoont. Daarnaast zijn er tussen het bouwpuin in de ruimte diverse grote fragmenten van loden plaatwerk gevonden: onmiskenbare aanwijzingen voor een loden ketel die voor de verwarming van het water werd gebruikt. Op hoger niveau, in het latere bakstenen metselwerk van de oostmuur van dezelfde ruimte, is een smalle doorgang blootgelegd ter hoogte van

de ondervloerniveau van het *caldarium* (warme ruimte). Hierdoor kon de warme lucht vanuit de stookruimte naar de *hypocaust*-ruimte onder de vloer worden geleid. Van ditzelfde *caldarium*, dat in recente tijden tot ongeveer halverwege de twintig-steens hoge *hypocaust* pijlertjes is verwoest, zijn enorme grote brokstukken van de oorspronkelijke vloerniveau's aangetroffen tijdens de schoonmaak van de helling van de heuvel. Hiertoe behoort een groot rond vloerfragment met een afgesmeerde cementen bovenzijde, aflopend naar de rand waarlangs een twee vingers breed glad geultje loopt (afb. 8). Dit fragment heeft een diameter van zeker 1,75 m en is 0,19 m dik. Het vertoont nog gedeeltelijk de originele ronde contour, waarlangs het geultje loopt. De diameter zal oorspronkelijk iets groter zijn geweest, maar het vloerfragment zou mooi passen in de absidale uitbouw van het *caldarium* dat op zijn breedst twee meter is. Mogelijk stond hier een *labrum*, een rond marmeren waterbekken op een centrale pijler. Verder werden er drie grote fragmenten van de vloer van het *caldarium* gevonden, alle eveneens 19 cm dik, met aan de onderzijde de rechthoekige afdrucken van de oorspronkelijke *bipediales* (platte tegels van 60 x 60 cm; 2 voet). Deze *bipediales* rustten op hun beurt op de pijlertjes van kleinere vierkante tegels van ca. 20 x 20 cm (*bessales*; 2/3 voet) van het *hypocaustum*. Hoe gefragmenteerd ook, het zijn dergelijke stukken die ons in staat stellen het badcomplex in al zijn glorie te kunnen reconstrueren. Daarbij hoort zeker ook een vierkant stuk vloerniveau van 30 cm dik, voorzien van witte mozaïeksteentjes. De uitzonderlijke dikte van deze vloerfragmenten geeft aan hoe solide er gebouwd werd. Eerder gevonden brokstukken mozaïek en de vele

Afb. 8. Rond vloerfragment uit de absidale uitbouw van het *caldarium*

Afb. 9. Mozaïekfragmenten met geometrische motieven

Afb. 10. Detailfoto van de uitbreiding van de opgraving aan de westzijde van het waterreservoir. Zichtbaar zijn de greppel met een ondergronds waterkanaal en rechts de witte tufblokken die zijn toegeschreven aan de Archaïsche of Republikeinse stad.

losse *tesserae* wijzen daarnaast op zwart-witte geometrische motieven in sommige ruimtes (afb. 9).

Tot onze vreugde is er tijdens deze campagne ook nog een vrij ongeschonden koudwaterbassin met een mozaïekvloerniveau *in situ* gevonden. Vanwege de extreme hitte tijdens de zomermaanden (maar liefst twee langdurige hittegolven met temperaturen van 40 graden Celcius teisterden de opgraving) werd de opgravingswerkzaamheden naar de centrale hof verplaatst, een schaduwrijke plek dankzij een grote eikenboom die de ploeg tijdens de werkpauzes verkoeling biedt. Langs de randen van de hof, in directe aansluiting op de omringende ruimtes, bleek nog genoeg plaats voor verdere opgraving. Daarbij werd in de noordwesthoek van de hof een klein vierkant koudwaterbassin opgegraven dat redelijk goed bewaard bleek (zie afb. 3). Dit bassin kon vanaf de oostzijde via een trap met drie treden worden betreden. Nadat circa 60 cm puinvulling was verwijderd, kwam een intacte bodem in zicht, belegd met witte mozaïeksteentjes. Dit mozaïek vertoonde snelle restauraties waarbij gaten in het mozaïek al in de oudheid met stukken marmer waren dichtgemaakt.

Watertoevoer

In 2022 werd aan de westzijde van de villa een gigantische waterreservoir opgegraven dat met zijn ruim 80.000 liter inhoud van een

constante wateraanvoer verzekerd moest zijn. Om dit verder te onderzoeken, is het veld in de afgelopen zomer met behulp van een graafmachine aan de korte achterzijde van het reservoir in oostelijke richting over een tiental meters uitgebreid (zie afb. 1 en 10). Aan het einde van de uitbreiding stuitte de machine, al na een meter onder het huidige loopniveau, op witte tufstenen muurblokken van structuren die kunnen worden toegeschreven aan de Archaïsche of Republikeinse stad (zie afb. 10). Deze bleken in oost-west richting doorsneden door een diepe brede greppel. Bij verdere verdieping in de richting van het waterreservoir bleek het te gaan om een sluf van ca. een meter, die tot grote diepte in de maagdelijke grond is ingegraven. In de sleuf bleek een ondergronds waterkanaal te zijn aangelegd dat zich voortzet in de richting van een rechthoekige constructie, op de kopse westzijde van het reservoir. Deze constructie is aan de binnenzijde verbonden met het waterreservoir, zo bleek na verwijdering van het puin waarmee het was opgevuld. De verwijdering van het puin was een erg lastige klus vanwege zijn compactheid. Tot aan het einde van de campagne is er aan gewerkt. Uiteindelijk kon de doorgang vanuit de cisterne worden vrijgemaakt. Op de bodem van de structuur, in het verlengde van het dakpannenkanaal dat in 2022 op de bodem van het reservoir in beeld was gebracht, kwamen nog twee aaneengesloten dakpannen in beeld (afb. 11). Op de zijranden daarvan zijn nog de

Afb. 11. De westzijde van het waterreservoir met het tegelkanaal dat tot in de rechthoekige constructie loopt

restanten te zien van schuinstaande wandjes bekleed met *cocciopesto*, het waterdichte cement waarmee ook het waterreservoir was aangesmeerd. Het is onduidelijk of de *cocciopesto* de gehele binnenzijde van de rechthoekige structuur bedekte of dat het hier alleen gaat om een schuine afdekking van het tegelkanaal, dat op zijn beurt verbonden moet zijn geweest met de watertoevoer aan de buitenzijde. Deze verbinding kon niet goed in beeld worden gebracht. Om de relatie tussen de externe wateraanvoer en de rechthoekige constructie beter te begrijpen is een sectie gemaakt op de aansluiting tussen beide (afb. 12). Hierbij werd de gemetselde bovenzijde van het aquaduct doorgehakt en de aarden vulling laag voor laag verwijderd. De diepere lagen van de inhoud zijn gesampled voor verdere analyse op mogelijke antieke plantenresten. Tot ca. 50 cm diepte kon het kanaal worden uitgegraven waardoor ook de zijwanden zichtbaar werden. Die bleken niet aangesmeerd, maar toonden een ruwe wand van gestapelde stenen. Het gat van de sectie was echter te klein om goed in te kunnen werken en de bodem kon nog niet worden bereikt. De sectie zal volgend jaar worden uitgebreid. Tevens zal er dan een coup in de maagdelijke grond op de buitenzijde van het aquaduct worden gezet om de hoogte van de kanaalwand in beeld te brengen. Opmerkelijk is overigens dat de nu bereikte diepte in het aanvoerkanaal al iets dieper ligt dan dat van het tegelkanaal in de uitbouw, vanuit de cisterne. Men zou verwachten dat de wateraanvoer hoger ligt dan de bodem van het reservoir, maar waarschijnlijk

Afb. 12. Sectie op de aansluiting van het water aanvoerkanaal op de rechthoekige structuur

werd het water vanwege sterk verval van de loop van het aquaduct onder grote druk in de uitbouw omhooggestuwd. Vooralsnog is ook de functie van de rechthoekige uitbouw niet echt duidelijk geworden. Verder onderzoek is hier absoluut noodzakelijk.

Leuke vondsten in het waterreservoir

Al in 2022 werd driekwart van de vulling in het waterreservoir verwijderd. Behalve puin van de ingestorte muren en heel veel dierlijk botmateriaal op de bodem waarmee het waterreservoir buiten gebruik was gesteld, werden ook meer aantrekkelijke vondsten gedaan. Op één specifieke plek, vlak bij de derde pijler in het centrum van het reservoir, werd een grote hoeveelheid dakpanfragmenten gevonden. Tussen die fragmenten lag een klein en zeer verweerd marmeren sculptuurtje van

Afb. 13. Votiefvoet tussen het puin in het waterreservoir

Afb. 14. Luchtfoto van de aansluiting tussen het *pars urbana* (links) en het *pars rustica* (rechts)

een viervoeter, waarschijnlijk een hond (zie de Nieuwsbrief van januari 2023). Het restant van deze puinlaag werd dit jaar opgegraven en ook nu weer stuitten wij op een verrassing. Te midden van de dakpannen en de dierenbotten kwam een zeer mooie rood geschilderde votiefvoet tevoorschijn (afb. 13). Dit type is bekend uit de hellenistische periode of wel de derde eeuw v. Chr. Uit Votiefdepot III op de akropolis van Satricum zijn verschillende exemplaren van anatomische votieven bekend. Maar dit exemplaar is van een uitzonderlijk goede kwaliteit, reden waarschijnlijk dat hij als verzamelstuk in de Romeinse villa stond opgesteld en na de verlating van de villa in het reservoir is gegooid samen met andere stukken. De voet werd gevonden zonder tenen. Die zijn waarschijnlijk afgebroken toen het stuk in het reservoir werd gegooid. Dat bleek toen hier tegen het einde van de campagne het laatste puin werd verwijderd en wij stuitten op de twee grotere tenen van de votiefvoet. Nu ontbraken er nog maar drie tenen. Naarstig onderzoek in de hopen stortmateriaal, dat na opgraving naast de putten wordt gegooid, leidde echter niet tot hun vondst. Wat wel uit de verdere verdieping van de vondstplek naar voren kwam, is een volledige tak van een enorm hertengewei van een vrij jong hert van een jaar of vijf. Deze

vondst geeft eens te meer aan hoe gevarieerd de dierenpopulatie in deze tijd was: deels dieren die bij de veestapel van de eigenaar hebben gehoord en deels dieren die bij de jacht werden geschoten. Directe aanleiding voor de interpretatie van een jachttrofee is het feit dat de stang duidelijk van de kop is afgezaagd. Het waterreservoir is nog steeds niet helemaal schoongemaakt. Er resteert nog ongeveer 25m2 puin dat verwijderd moet worden. Daarin bevinden zich ongetwijfeld nog meer verrassende vondsten evenals vele dierenresten in de onderste laag op de bodem van het reservoir.

Invulling van het centrale deel van de plattegrond van de villa

In 2022 is de aansluiting tussen het hoger gelegen deel van de villa (*pars urbana*) en het lager gelegen deel (*pars rustica*) in beeld gebracht (zie afb. 1 en 14). Hoewel zwaar verstoord door nivelleringen tot bijna op de onderliggende tufstenen bodem, kwam er een lange verbindende muur tevoorschijn, op lijn met de achtermuur van de ruimtes in de *pars rustica*, waaronder die van een latrine. Ook zijn de fundamenteën gevonden van drie rechthoekige pijlers op lijn, waarvan de meest zuidelijke nog slechts bestond uit nauwelijks samenhangende

gemetselde stenen. De twee noordelijke pijlers bleken echter substantieel. Met behulp van de graafmachine werd de grond tussen beide verwijderd tot halverwege de fundering, waarna de diepste laag met de hand werd opgegraven. Dit leverde een geweldige hoeveelheid oud schervenmateriaal op dat dateert uit de achtste en zevende eeuw v.Chr., de tijd van de vroegste huttenbewoning op de heuvel waarop de villa was aangelegd. Dit jaar is de verwijdering van deze oudste lagen op de tufbodem voortgezet, wat opnieuw enorm veel vroege fragmenten heeft opgeleverd. Die worden op moment van schrijven bestudeerd door de jongste Italiaanse student in ons team, Gian Matteo Pregnolato, in het kader van zijn Bachelor scriptie aan de Sapienza Universiteit in Rome (zie elders in deze nieuwsbrief).

Direct ten westen van de pijlers werd het veld ook verder onderzocht. Dit deel van de villa bleek eveneens zwaar genivelleerd met als gevolg dat het terrein bezaaid lag met puin van omgetrokken en verploegde muren. Het oorspronkelijke muurwerk dat daartussen nog in situ staat, liet zich daardoor moeilijk documenteren. Maar door de voorzichtige wijze van opgraven, lukte het ook hier de funderingen van de muren stukje bij beetje in beeld te brengen. Dat leverde de funderingen van twee nieuwe pijlers op en de resten van enkele nieuwe muren die een tweetal ruimtes aan de plattegrond hebben toegevoegd. Het is vooralsnog onduidelijk hoe de architectuur van de villa zich in dit deel manifesteert. Gezien de vier diep gefundeerde pijlers is het zeker dat er zuilengallerijen moeten zijn geweest, maar de verbanden zijn nog te onduidelijk voor een geloofwaardige reconstructie.

Onderzoek naar de middeleeuwse skeletten

Behalve het verspreide puin dat de snelle voortgang van de opgraving in deze opgravingsputten belemmert, zijn in het centrale deel van de villa, in de voorgaande jaren, ook de meeste middeleeuwse begravingen gevonden. Die vragen natuurlijk om een andere, arbeidsintensieve en tijdrovende manier van opgraven. Dit jaar werd er wederom een skelet gevonden, tussen de puinresten in het centrale deel. Daarnaast zijn in de afgelopen zomer twee andere skeletten uit de campagne van 2022 geruimd. Hiermee is een dusdanige hoeveelheid menselijk botmateriaal opgegraven, dat er een scriptie aan gewijd kon worden.

Afb. 16. Een groot weggegleeden brok maakt het vrijleggen en het begrip van het watersysteem lastig

Ook dat gebeurde tijdens de zomercampagne. Carola Ruschel, research masterstudente in Leiden, bestudeerde zesenzestig skeletten en verrichtte onderzoek naar specifieke ziektebeelden. De resultaten van haar scriptie zijn nog niet gepubliceerd, maar dat zal niet lang meer duren. Zij heeft ook gekeken naar de geslachten van de doden en hun leeftijden. Een van de uitkomsten is dat de begraven gemeenschap voor het grootste deel bestaat uit individuen van het mannelijk geslacht, hoewel er ook sprake is van enkele vrouwen en ook een jongvolwassene. Vooralsnog is de conclusie dat het hier gaat om een kleine Christelijke gemeenschap die in de negende-elfde eeuw na Chr. zijn doden in de verlaten villa begroef. Over waarom men daarvoor deze locatie koos, valt nog veel te discussiëren. Een eerste aanzet hiertoe is gegeven in de Bachelorscriptie van UvA-studente, Nienke Vorenkamp.

Dat er nog meer middeleeuwse graven zullen worden gevonden staat buiten kijf. Gelet op de concentratie van de nu opgegraven doden, zal dat vooral zijn in de meest zuidelijke putten van het middendeel van de villa. Hier is tijdens de afgelopen campagne een kleine structuur

Afb. 17. Luchtfoto van de *pars rustica* met de latrine uiterst rechts

met een absisvormige plattegrond vlak bij de grote cisterne onderzocht. Het bouwwerk is opgetrokken uit niet-gemetselde tufstenen en oogt op het eerste gezicht als middeleeuws. De muurresten zijn echter te slecht bewaard om uitsluitsel over de functie van de structuur te geven. Misschien was het een kapelletje waaromheen de doden werden begraven?

Direct naast de put van het mogelijke kapelletje, zijn de diverse bassins en kanalen die aansluiten op het grote waterreservoir verder onderzocht. Ook hier was het lastig werken gezien de smalle breedte van sommige van de bassins, die ook nog eens heel erg diep zijn. Met name in een diepere put waarin een enorm groot brok van een later aangelegd bassin in is weggeleden, bleek het werken lastig (zie afb. 1 en 16). Slechts beetje bij beetje kon hier de vulling worden verwijderd, maar na een meter verdiepen was de bodem nog niet bereikt. Om hier veilig verder te kunnen graven, zal het weggeleden brok bassin met de machine moeten worden weggehaald. De opgraving van het onderliggende bassin is vooral van belang om beter zicht te krijgen op het functioneren van het watertoevoersysteem in de villa. Vanuit dit bassin loopt weer een kanaal in de richting van het centrale villadeel. Door omgevallen muren en de vele middeleeuwse begravingen in dit gedeelte, lukt het echter maar stukje bij beetje om het systeem bloot te leggen.

De tweede latrine

De laatste etappe van deze rondtocht over de 2023-opgraving van de diverse delen van de

Afb. 18. De afdekking van het rioleringkanaal

Romeinse villa, richt zich op de voortzetting van het onderzoek van de tweede latrine, gelegen aan de noordzijde van de *pars rustica* (afb. 17). De plattegrond van de latrine is daarbij niet substantieel veranderd, maar er is meer inzicht verkregen in het rioleringssysteem.

Als eerste werd in de centrale ruimte de zandige opvulling waar bovenop het vloerniveau van de ruimte moet hebben gelegen, volledig verwijderd (afb. 19). Al op vrij hoog niveau stuitte wij op de bovenkant van het ondergrondse rioleringkanaal langs de westmuur van de ruimte die aansluit op het noordkanaal van de latrine. De afdekking van de riolering bleek te bestaan uit drie platte tegels (afb. 18). Die waren in een inkeping in de westmuur ingebed en rustten aan de oostzijde op een gemetseld zijmuurtje van het kanaal. Vanaf de derde platte tegel duikt de riolering in een haakse hoek naar beneden,

Afb. 19. De afdekking van het rioleringskanaal

richting de externe afvoer heuvelafwaarts. Dit dieper gelegen gedeelte van de interne riolering hebben we niet fysiek in beeld kunnen brengen, maar wel een onregelmatig niveau van aan elkaar gemetselde tufbrokken waaronder de afvoer ongetwijfeld naar buiten doorloopt, onder het oostelijke latrinekanaal door. Wat tevens duidelijk is geworden, is dat deze interne riolering moet zijn aangelegd in uitgehakte geul in de tufbodem. De zuidelijke rand van die geul kwam in beeld onder de zuidmuur van de ruimte en is heuvelafwaarts terug te zien in de dwarsdoorsnede die wij op de riolering hebben gezet (zie hieronder). Het lijkt erop dat het hoger gelegen interne rioleringskanaal met tegelafdekking bestemd was voor snelle reparaties of het ontstoppen van de riolering. Gezien de latere ingrepen in het systeem (zie verder) is dat laatste waarschijnlijk nooit gebeurd.

Vanuit de centrale ruimte kwam het afvalwater uit in een gemetseld tussenkanaal. Dit kanaal

was volledig opgevuld met in stukken gehakte botten van allerlei dieren. Deze zomer zijn de laatste botten verwijderd. In de bodem van het kanaal werd een ondiepe goot gedocumenteerd die van breed aan de westzijde in oostelijke richting als een soort zandloper over gaat in een smal geultje. Het afvalwater in dit kanaal mondde vervolgens uit in het externe afvoerkanaal dat is gemaakt van schuin geplaatste en met cement aangesmeerde dakpannen (afb. 19). Bij de aansluiting op de buitenmuur van de latrine is dit buitenkanaal afgedekt met een min of meer vierkant (1,00 m x 1,20 m) cementen plateau. Hierna vervolgt het dakpannenkanaal zich nog voor zo'n 10 meter heuvelafwaarts in oostelijke richting.

Om het dakpannenkanaal en zijn aanleg heuvelafwaarts beter te kunnen onderzoeken is met de graafmachine een geul gegraven langs de zuidzijde, langs de schuin staande dakpannen aldaar. Vervolgens is er halverwege, langs de daar nog aanwezige resten van een pijler, een grote sectie gezet van 3,25 m breedte (afb. 20). Die liep dwars over de schuin staande tegels tot ruim een meter ter weerszijden van de tegels. Na verdieping van de sectie aan beide zijden bleek dat het afvoerkanaal in een brede, in de tuf uitgehakte half ronde geul (ten minste 1 meter diep) is aangelegd. De zuidrand daarvan is dezelfde die onder de zuidmuur van de hoger gelegen centrale ruimte van de latrine is aangetroffen. Alvorens het latrinegebouw aan te leggen, moet eerst de tufstenen ondergrond zijn bewerkt om het 1 meter hoge rioleringskanaal stevig in te kunnen bedden. Na zijn aanleg in de geul, werd het tegelkanaal aan de buitenzijde aangesmeerd met een dikke laag cement vermengd met tufbrokken.

Afb. 20. De dwarssectie op de riolering

Afb. 21. In de inlaatsleuf van de riolering is een intacte wortelamfoor gevonden

De overgebleven ruimte ter weerszijden van het kanaal werd vervolgens volgegooid met grote aardewerkfragmenten waaronder soms nog complete vormen zoals lampjes of zelfs een geheel intacte wortelamfoor die werd aangetroffen op de bodem van de geul (afb. 21). Een globale telling van de aardewerkstukken die uit de machinesleuf en de opvulling van de geul zijn verzameld, komt uit op ca. 470 diagnostische fragmenten, dat wil zeggen tekenbare en te reconstrueren aardewerkvormen. Daarbovenop komen dan nog de talloze kleinere aardewerkfragmenten en tegelfragmenten. De opvulling bestaat dus uit een ontzaglijke hoeveelheid materiaal dat om een of andere reden kapot was geraakt en vervolgens gebruikt werd voor de opvulling van de loze ruimte.

De datering van al dit aardewerk valt tussen het midden van de eerste en het midden van de tweede eeuw na Chr. Naast de amfoor, op het diepste gedeelte in de geul, werd ook een bronzen munt van Trajanus (ca. 110 na Chr.) aangetroffen. Alle vondsten tezamen geven een datering voor de invulling van de geul gelijktijdig

of kort na de aanleg van de buitenafvoer, vanaf ongeveer het midden van de tweede eeuw na Chr. of later. Die datering is op zijn zachts gezegd problematisch gelet op de veel vroegere datering, namelijk in de eerste eeuw na Chr., van het metselwerk van de latrine van onregelmatige *opus reticulatum* met versterkte hoeken van horizontale tufstenen, dat ook de rest van de villa kenmerkt en gedateerd wordt in de eerste eeuw na Chr.

Hier moet duidelijk meer onderzoek worden verricht maar het is een interessante werkhypothese om te bedenken dat deze latrine zou zijn aangelegd nadat de andere grote latrine op de noordwest hoek van de villa buiten gebruik was geraakt na de aanleg van het thermencomplex. Het meest recente puin in de gangen van die latrine is te dateren rond het midden van de tweede eeuw na Chr., waarmee is vastgesteld dat die latrine rond die tijd buiten gebruik kwam.

Een belangrijke vraag is natuurlijk ook door wie deze grote latrines gebruikt werden. Dat zal zeer waarschijnlijk niet door de eigenaar

van de villa en zijn familie zijn geweest. Die deden hun behoeften in hun privé-vertrekken en hadden personeel dat ervoor zorgde dat het afval werd verwijderd. Ook aan dit onderwerp is een scriptie gewijd, door UvA masterstudent Maurice Versteegh.

Een nog meer specifiekere vraag naar de gebruikers doet zich ook nog voor: waren het alleen mannen of maakten ook vrouwen gebruik van de latrines? Om dit te kunnen onderzoeken is materiaal uit de afvoer nodig dat op DNA kan worden onderzocht. Hiertoe is aan het einde van de campagne een afdektegel van het interne rioleringskanaal losgewerkt waaruit vervolgens, met handschoenen aan, zoveel mogelijk van de vulling is verwijderd (zie afb. 18). Op het diepste niveau dat kon worden uitgraven (zo'n 35 cm diep), stuitten wij op dierlijk botmateriaal waaronder een kaakje van een jong varken en vogelbotjes. Het is zeer waarschijnlijk dat dit botmateriaal de afvoer heeft verstopt, de reden waarom het afwateringssysteem op een gegeven moment moet zijn omgeleid. Een bevestiging van dit idee werd al eerder geopperd tijdens de opgraving van 2022 van het tussenkanaal. Daar kwam een rommelig secundair gemaakt afvoergat vanuit het oostkanaal van de latrine in beeld, vlak boven het keurig gemetselde oorspronkelijke afvoergat dat in verbinding stond met de ondergrondse riolering. Het betreffende latrinekanaal bleek daarbij, gezien de haksporen in de wanden, halverwege te zijn dichtgezet waardoor alleen het zuidelijk deel van de latrine nog maar gebruikt kon worden. Vanwege de verstopping en omleiding van de afvoer van ontlasting, lijkt het aannemelijk dat de vulling in de interne ondergrondse afvoer nog de oorspronkelijke is en mogelijke nog sporen van de gebruikers kan bevatten.

De gesampelde vulling ligt momenteel gekoeld opgeslagen. DNA-analyse kan mogelijk achterhalen of de latrine door mannen en/of vrouwen is gebruikt – dat zou een absolute primeur zijn. De eerste contacten voor een dergelijk onderzoek zijn intussen gelegd met de docenten en onderzoekers aan de University of Applied Sciences in Leiden, die de Satricum-samples gaan inbrengen in het onderwijs.

Een laatste technisch onderzoek betreft het interne verval van het afvalwater in de afvoer. Over een afstand van ca. 10 meter, vanaf de aansluiting in de westhoek van het noordelijke

kanaal van de latrine op de ondergrondse afwatering tot aan de dwarssectie op het buitenkanaal, bedraagt die ca. 1,85 meter. Het buitenkanaal loopt echter nog zeker 5 meter verder heuvelafwaarts naar het oosten, in dezelfde hellingshoek. Het afvalwater moet dus met een flinke kracht heuvelafwaarts zijn gestuwd, waarschijnlijk uitkomend op een beerput. De kans dat die wordt teruggevonden is echter miniem gezien de recente ingrijpende veranderingen in het landschap hier.

Slot

Het verslag van de campagne van 2023 is hiermee aan het eind gekomen. Na vijf intensieve campagnes is een majestueuze Romeinse villa blootgelegd die, ondanks de vele verstoringen die het complex in de jaren zeventig en tachtig heeft ondergaan, nog genoeg van zijn oorspronkelijke allure heeft behouden. Alleen al de aanwezigheid van twee grote publieke latrines is bijzonder, evenals het grote waterreservoir.

Dit jaar werkte er een nieuw, jong en internationaal team studenten in Satricum. Het was voor sommige deelnemers best even wennen aan de zware fysieke omstandigheden die dit jaar nog eens extra zwaar vielen vanwege de genoemde hittegolven. Desondanks zijn er mooie resultaten behaald onder de bezielende leiding van enkele zeer ervaren oud Satricum-gangers. Zij leidden de opgraving met groot enthousiasme in goede banen, daarbij ondersteund door de vier jonge lokale werkers die ook al jaren deel uitmaken van ons team. De opgraving kon plaatsvinden dankzij de financiering van de Stichting Nederlands Studiecencentrum voor Latium die in 2023 een paar vorstelijke donaties van de Vrienden van Satricum ontving, en natuurlijk ook dankzij de financiële en praktische ondersteuning van Casale del Giglio.

De opgraving van de villa is nog niet afgerond, er zijn diverse opgravingsputten die geopend moeten worden en ook moet er ook nog veel detailonderzoek in het veld plaatsvinden. Maar de totale omvang van het villacomplex lijkt nu in grote lijnen bepaald. Of er in 2024 weer gegraven zal worden of dat het team zich zal gaan richten op de analyses van het omvangrijke materiaal, is nog niet helemaal duidelijk. Daarover valt in het voorjaar een besluit.

Afb. 22. Afdekken van het veld aan het einde van de campagne

VOGELAVONTUREN TUSSEN DE WIJNRANKEN VAN CASALE DEL GIGLIO

Willy Valk

De opgravingen tussen de wijngaarden Casale del Giglio leveren niet alleen spectaculaire archeologische vondsten op maar bieden ook volop gelegenheid om kennis te maken met de natuur. Dat ontdekte ook Willy Valk toen zij tijdens de uitzonderlijke regenachtige voorjaarscampagne van 2023 het wijngoed verkende. Behalve de rivier de Astura met zijn stroomversnellingen en dichte struikgewas, is er ook een meertje dat ooit door de vader van Santarelli is aangelegd en intussen een bijzondere natuurlijke oase is geworden te midden van de hectische landbouwactiviteiten.

Tijdens de drie weken in het voorjaar van 2023 waarin ik aan de vondstenverwerking werkte, maakte ik regelmatig gebruik van mijn lunchpauzes en weekenden om gewapend met mijn splinternieuwe verrekijker en vogeldeterminatie-apps op mijn

telefoon de wijngaard van Casale del Giglio in te trekken. Want daar worden niet alleen geweldige wijnen gemaakt, er is ook een interessante fauna. Voor mij als beginnend vogelaar was het de ene na de andere nieuwe ontdekking.

Het avontuur was echter niet zonder uitdagingen. Het weer had besloten om mijn vogelobservatiesessies te veranderen in een waterballet. Met elke stap die ik zette, moest ik oppassen om niet in een modderige plas te glijden.

Tijdens mijn tochten door de wijngaard en het landgoed heb ik een verscheidenheid aan vogelsoorten kunnen waarnemen. Op de eerste dag hoorde ik al een nachtegaal luid zingen bij het meertje op het landgoed. Wat een fenomenale geluid had die nachtegaal, zelfs de regen kon zijn zang niet bedwingen.

Verderop in het seizoen, als de opgraving gaande

is, zijn er bij het meertje prachtige koereigers te bewonderen. Deze elegante witte vogels zijn vaak te vinden in de buurt van waterrijke gebieden. Het meertje op het terrein van Casale del Giglio biedt hen een ideale omgeving om hun voedsel te vinden en te broeden.

De koereigers staan erom bekend dat ze kolonies vormen, waarbij meerdere nesten dicht bij elkaar worden gebouwd in de hoge bomen. Het is een spectaculair gezicht om een hele groep koereigers bij elkaar te zien.

Richting de rivier de Astura, zag ik de nachtegaal en hoorde ik, volgens de app, een wielewaal, een Cetti's zanger en de kuifleeuwerik. En... daar had ik het geluk om een bijzondere ontmoeting te hebben. Op een rustige plek langs zag ik, op zijn gemak knabbelend aan het gras, een bever. Dit wijst op een gezond en evenwichtig ecosysteem, geweldig!

Een paar dagen later, toen het weer even opklaarde, kreeg ik de kans om nog meer vogels te spotten. Ik had een paar onzekere waarnemingen, waarvan ik dacht dat ik een boompieper, tuinfluiter en roodborsttapuit hoorde. Het was een uitdaging

om ze te identificeren, maar het was een leuke bezigheid.

Bij het appartement hoorde ik 's avonds een steenuil roepen, maar helaas heb ik die nog niet kunnen zien. Wel heb ik de hop kunnen waarnemen, zowel op het terras als later in een olijfboom en op een muurtje naast de fabriek. Wat een prachtige vogel is dat! Het kenmerkende geluid van de hop, 'hoepoepoep,' was onmiskenbaar.

Verderop in de wijngaard rondom het appartement heb ik ook andere vogelsoorten gezien, waaronder de Italiaanse huismus, de Europese kanarie en spreeuwen. Deze laatste zijn echte grapjassen. Ze lieten me even geloven dat er een specht is de buurt was. Het zijn meesterlijke imitators.

Al met al was die tijd in en rond de wijngaard een waar genot voor een beginnend vogelaar zoals ik. Ik heb er veel nieuwe vogelsoorten kunnen ontdekken en mijn kennis van vogels en hun geluiden kunnen vergroten, zelfs te midden van alle regen- en glijpartijen. De combinatie van archeologie en vogelobservatie heeft mijn werk extra bijzonder gemaakt.

IN MEMORIAM

MARJA LUTEIJN

In berusting maar intens verdrietig... staat op de kaart. Ik voeg daar in gedachten steeds aan toe: en met dankbaarheid.

Marja's betrokkenheid bij onze Vereniging was misschien niet altijd voor iedereen zichtbaar. Als trouwe vriendin van Satricum heeft zij talloze campagnes meegewerkt, en zich in de loop van de vele jaren met verve het restaureren van aardewerk eigen gemaakt. Niet alleen dat, ook was zij altijd de grote steun en toeverlaat

van Marijke, thuis en in Italië, waar Marijke en Marja meestal samen waren.

Ook hier in Amsterdam was het Satricum wat de klok sloeg. Als bescheiden en stille kracht wist Marja altijd wat haar te doen stond om ons als Vereniging te helpen met raad en daad. Denk daarbij aan de vele ritjes van de Amstelkade naar de Oudemanhuispoort, met een auto vol merchandize voor ons winkeltje tijdens de dag, of het maken van de limoncello, die altijd als eerste is uitverkocht op de jaarlijkse Satricum-

dag. En wat dacht u van haar kritische oog en opmaak-adviezen voor onze Nieuwsbrief.

Onze bestuursvergaderingen doen we om de beurt bij iemand thuis. Onze herinnering gaat nu uit naar die bij Marijke en Marja. Altijd werden we verwelkomd met een heerlijk hapje, met zorg bereid. Want koken kon ze. Bescheiden als ze was, trok zij zich daarna terug van de tafel (want: immers geen officieel bestuurslid), om na de vergadering graag bijgepraat te willen worden. De laatste keer was

dat op nog niet zo lang geleden. Haar krachten namen al af, maar ze bleef tot op het laatst de lieve, zorgzame en geïnteresseerde gastvrouw. Een gesprek met Marja was altijd een serieus feest, met ernst en humor, nuchterheid en warmte, in bevestiging en tegengas. En over alles konden we praten.

Namens het bestuur en de leden van de vereniging dank ik jou, Marja, voor je vriendschap, trouw en charme.

Marlies Kleiterp

NIEUWS

VAN HET BESTUUR

Uitje 2023-2024

Op zaterdag 10 juni vond het jaarlijkse uitje plaats, ditmaal naar de Romeinse tempels van Elst. 26 leden genoot van de enthousiasmerende rondleiding door Eric Moormann, emeritus hoogleraar Klassieke Archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en een trouw aanhanger van Satricum. Onder de vloer van het kerkje liggen de resten van twee tempels, respectievelijk uit 50 en 100 n. Chr.

Komend jaar zal het uitje plaatsvinden op zaterdag 8 juni. Bestemming: twee tentoonstellingen in het Rijksmuseum van Oudheden: Romeinse villa's in Limburg (interessante vergelijking met onze Romeinse villa in Satricum!) en Paestum, stad van goden en godinnen. Noteer alvast in uw agenda!

Tentoonstelling in de Engelenburch te Rome:

De op de ALV aangekondigde samenwerking met het Mausoleum van Hadrianus voor een tentoonstelling over Satricum aldaar, heeft vooralsnog geen vaste vormen aangenomen. Wij berichten u zodra er nieuws is.

Financiering van ons project:

Het Satricumproject valt nu onder het Koninklijk Nederlands Instituut Rome (KNIR), zonder financiële verplichting. Vanuit de UvA is er geen financiering meer; maar wel Casale del Giglio, een grote lokale sponsor die in natura bijdraagt. De kosten voor één campagne, de voorbereiding en de opgraving zelf bedragen ca. €25.000.

Financiële bijdragen bestemd voor de opgraving of de wetenschappelijke publicaties van het Satricumproject zijn zeer welkom. U kunt hiervoor het beste terecht bij de Stichting Nederlands Studiecencentrum voor Latium. Voor de ondersteuning van de publieksactiviteiten van het project bent u bij ons als Vereniging Vrienden van Satricum aan het goede adres. Beide organen hebben een anbi-status, wat betekent dat uw extra giften (onder

voorwaarden) aftrekbaar zijn. De Vereniging Vrienden van Satricum, en ook de Stichting Nederlands Studiecencentrum voor Latium, danken u zeer voor uw steun.

De website van de Vereniging Vrienden van Satricum vind u hier:

<https://www.vriendenvansatricum.nl/>

Meer informatie over de Stichting Nederlands Studiecencentrum voor Latium:

<https://studiecentrumlatium.nl/>

En we zeggen het nog maar eens: afgelopen Satricum-dag, 27 januari, was de 30ste!!!!

De verschillende lidmaatschappen zijn als volgt:

INDIVIDUEEL – 25 EURO PER JAAR (MIN.)

1x vrije toegang satricumdag + jaarlijkse nieuwsbrief

VRIEND(IN) VOOR HET LEVEN – 400 EURO EENMALIG

2x vrije toegang satricumdag + jaarlijkse nieuwsbrief en exclusieve ontvangst met het bestuur, direct na de zomercampagne, om zo het opgravingsnieuws uit de eerste hand te horen, onder het genot van een drankje.

COMBI – 35 EURO PER JAAR (MIN.)

2x vrije toegang satricumdag + jaarlijkse nieuwsbrief

MATER MATUTA VRIEND(IN) – 100 EURO PER JAAR (MIN.)

2x vrije toegang satricumdag + jaarlijkse nieuwsbrief en exclusieve ontvangst met het bestuur, direct na de zomercampagne, om zo het opgravingsnieuws uit de eerste hand te horen, onder het genot van een drankje.

OVER DE AUTEURS

Drs. Imme Laseur

is promovenda Latijnse taal en literatuur aan de Universiteit van Amsterdam.

Dr. Riemer Knoop

is sinds 1978 betrokken bij het onderzoek in Satricum, en werkt tegenwoordig als cultureel adviseur. Hij is auteur van *Antefixa Satricana*, waar hij in 1987 op promoveerde en dat de eerste materiaalpublicatie van het Satricum-project was.

Dott.ssa Nicoletta Zuliani

is afgevaardigde van de burgemeester van Latina voor grote culturele evenementen.

Gian Matteo Pregnolato

is bachelorstudent Archeologie aan de Sapienza Universiteit in Rome. Hij woont in Le Ferriere en is sinds 2014 betrokken bij de opgraving.

Dr. Dé Steures

is classicus. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

Prof. dr. Marijke Gnade

is emeritus-hoogleraar Archeologie van pre-Romeinse culturen in centraal Italië aan de Universiteit van Amsterdam en Senior Research Fellow bij het Koninklijk Nederlands Instituut Rome.

Willy Valk

is zelfstandig ondernemer en gespecialiseerd in online marketing en social media. Sinds 2011 is ze een trouwe vrijwilliger op de opgraving in Satricum.

COLOFON

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt eenmaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum en over de Vereniging Vrienden van Satricum.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Selkit Verberk, Marijke Gnade

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Lieftinckstraat 49
1067 VW Amsterdam

Vormgeving

Loes Opgenhaffen

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De vereniging kent verschillende lidmaatschapkosten vanaf €25 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd, ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag en vrije toegang tot de Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Raadpleeg onze website **www.satricum.nl** voor meer informatie over de verschillende lidmaatschappen, of neem contact op met het secretariaat.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 06 53651604
<i>Secretaris</i>	dr. R. Knoop
<i>Penningmeester</i>	drs. S. Veenenbos
<i>Bestuursleden</i>	prof. dr. M. Gnade dr. L. Opgenhaffen drs. S. Verberk drs. A. Jansen mba

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Alexander Boersstraat 7 II
1071 KT Amsterdam
tel. 06 22974581
e-mail info@vriendenvansatricum.nl
ING: NL09 INGB 0006 945931

